مێژوی شێوەزاری گەرمیانیی

لێکۆڵینەوەیەکی زمانەوانیی مێژوییە

پرۆفیسۆر دکتۆر

عەبدوللا حوسێن ڕەسول

ئەم توێژینەوەیە لە گۆڤاری زانکۆی دهۆك

بەرگی (٥)، ژمارە (١)، ئەیلولی (٢٠٠٢)

لا پەڕە (١-٢٨) بڵاوکراوەتەوە.

تیایدا نەخشەکان پەڕێنراون.

بەرواری نوسین (١٦ / ١١ / ٢٠٠٠)

ئەم توێژینەوەیە دواتر ساڵی ٢٠١٥ لە کتێبی

(چەند باسێکی وردی زمانەوانی ـ کوردی)

لە لاپەڕە (٣٢٣) تاکو لاپەڕە (٣٧٢) بڵاوکراوەتەوە.

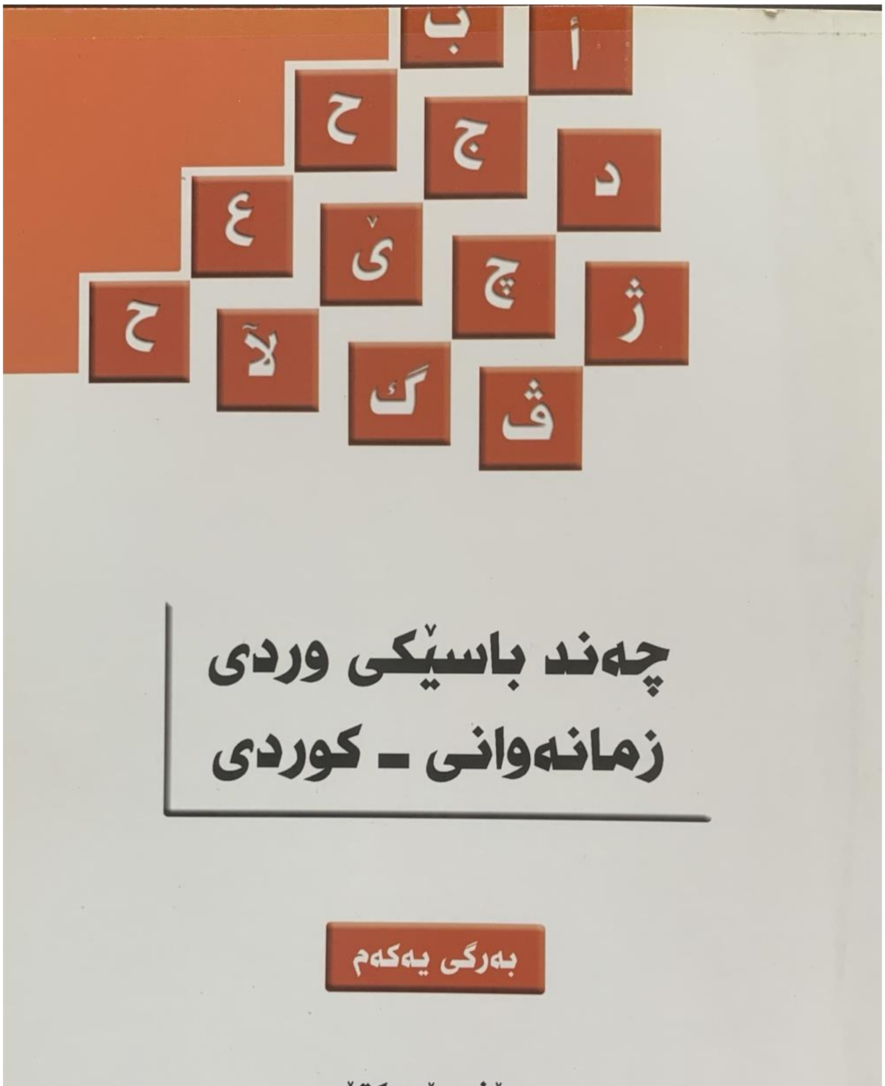

﴿ مێژۆی شێوەزاری گەرمیانی ﴾

شێوەزاری گەرمیانی، ئەو ناوچانە دەگرێتەوە، کە لە کەرکوك بە خوارەوە قسەی پێ دەکەن، تا دوا ئاوایی زاری ناوەڕاست لە کوردستانی عێراق، وەك لە نەخشەی ژمارە (١) دەستنیشانکراوە.

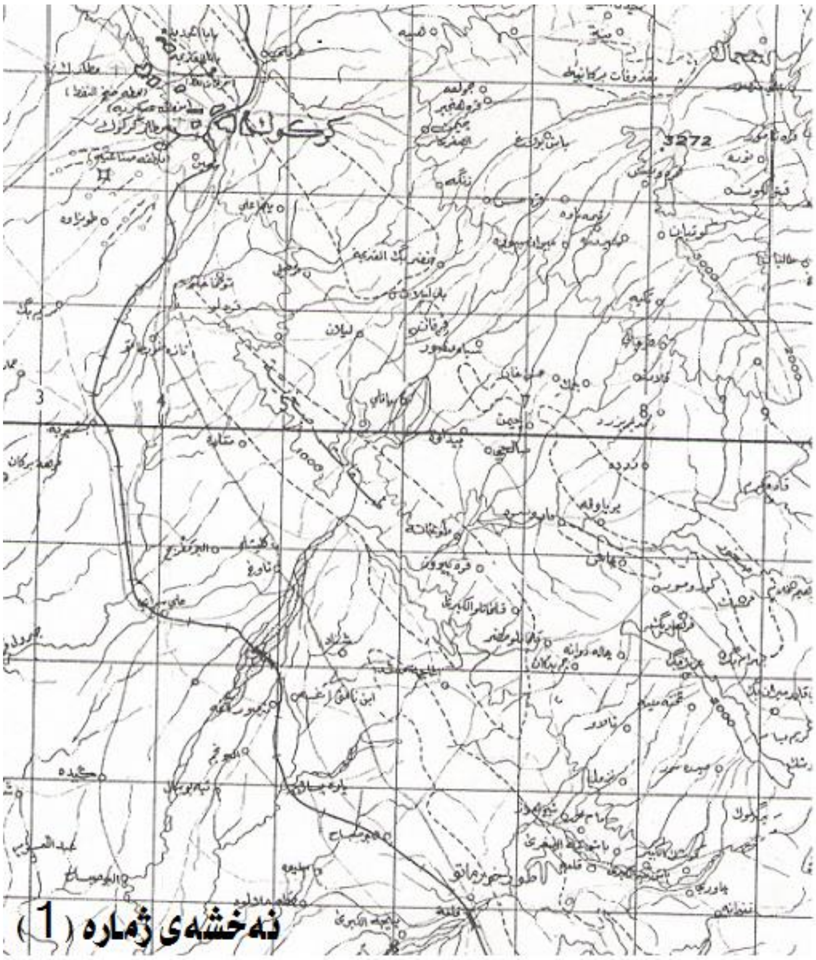

نەخشەی ژمارە (1)

شارەزابونی مێژۆی زمان زاڵبونە بەسەر زۆر لە زرەندێ شەکانی (أو هام) کە لە ناوەندە زمانزانیەکان دوپاتدەبێتەوە و خودی زمان بە تەمێکی لێڵ گەمارۆ دەدا و دەیکا بە دیاردەیەکی میتافیزیکی یاخی لە یاسا سروشتیەکان، دەبێتە هۆی نەزانینی بارودۆخەکانی و قوڵنەبونەوە لە زانینی پێکهاتەی ڕاستەقینەیی. گومان لەوەدا نیە، هەر زمانە مێژۆی خۆی هەیە، بە پێی بایەخی زمانە کە لە ڕوی سامان و ڕێکخستنی و بە شداریکردنی لە شارستانیەتیی مرۆڤایەتی، گرنگی مێژۆی و زانینی هۆکارەکانی ئەو مێژۆوە دەردەکەوێ.[1] ئاشکرا دەرکەوتوە کە (مێژو، زانستی ڕابوردوی مرۆڤ نیە، بەڵکو زانستی پەرەسەندنی مرۆڤە

(١)حسن عون، دراسات في اللغة والنحو العربي، معهد البحوث والدراسات العربية، ١٩٦٩، ص١٨.

به درێژایی ڕۆژگار و بێ پسانەوە)[1] و (مێژو ناتواندرێ بە تەنیا بە شێوەیەکی سەربەخۆ دور لە زانست و زانیاری دی لێ ی بکۆڵدرێتەوە، بەڵکو بۆ لیکۆڵیـنەوەی هێـندێك زاند ستی دی یار مەتی دەری هەن، وەك زاند ستی ز مان (فیلۆلۆژ یا)...)[2]، هەروەها (له مه یدانی لێکۆڵینەوەکانی زمانەوانی نوێدا ئاشکرا دەرکەوتوە، کە شارەزابونی مێژوی زمان بە یەکێك لە گرنگترین لقەکانی لێکۆڵینەوە زمانیەکان دادەنرێ، ئه گەر له هەمویان بایه خدارتر نەبێ، زمانەوانەکان وەك بنچینەیەك سەیری دەکەن بۆ دۆزینەوەی لا یەنی جۆراو جۆر لە لێکۆڵینەوە زمانیەکانی تردا)[3]. بڕوانە نەخشەی ژمارە (٢):

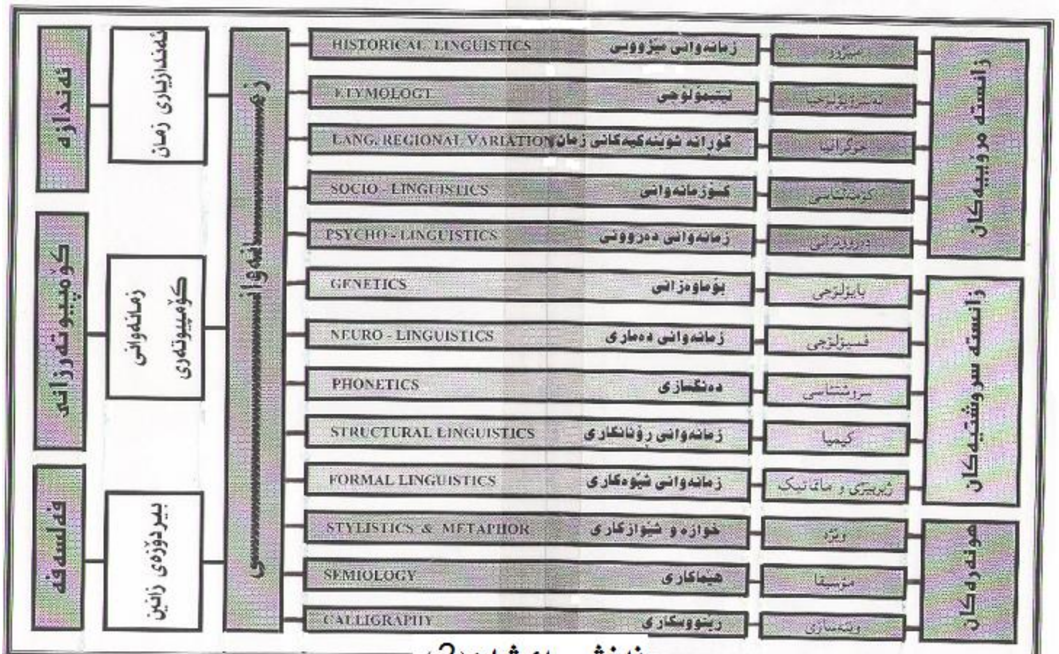

نەخشــــەی ژمارە (2)

دیسان (ئاشکرایه زمانەکان بە پێی کات دەگۆڕێن)[4]. لەم لێکۆڵینەوەیەدا بەهۆی ئەو گۆڕانکاریانەی بە سەر شێوەزاری گەرمیانیدا هاتوە و لەبەر ئەوەی (بۆ هەر کۆمەڵگا یەکی مرۆڤایەتی، زمان گرنگترین ڕوخسارە لە ڕوخسارەکانی سەربەخۆیی کەسێتی نە تەوەیی)[5]، تۆژەر لە ڕوی زمانەوانیی مێژوییەوە Historical Linguistics **دەیسەلمێنێ کە هەر لە دێریندا، زمانی کوردی لە ناوچەی گەرمیاندا بە کارهاتوە، ئەمەش بە بەراوردکرنی ئەو شێوەزارە لەگەڵ شێوەزارەکانی (لهجات محلیه) یا زارەکانی (لهجات) تری زمانی کوردی، (له ز مان**

---

(١) محمد الطالبي، التأريخ ومشاكل اليوم والغد، مجلة عالم الفكر، المجلد الخامس، العدد الأول، كويت، ١٩٧٤، ص ١٤.

(٢) د. جمال رشيد أحمد، لێ کۆڵینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی مێژووی وڵاتی کوردەواری، بەغدا، ١٩٩٨، ل ٥٩.

(٣) حسن عون، دراسات في اللغة والنحو العربي، معهد البحوث والدراسات العربية، ١٩٦٩، ص ١٧.

(٤) . JOHN LYONS , Language and Linguistics , New York , ١٩٨٥ , P ١٧٩

(٥) الدكتور حسين نصار، دراسات لغوية، قاهرة، ١٩٨١، ص ١٣.

شوناسیدا، ئەگەر ووشەی جۆربەجۆر لەگەڵ یەکتردا بەراورد بکرێت و گوێ بە جۆری گۆڕانی ووشەو جۆری دارشتنی رستەکان و بەکارهێنانی لەرووی زمانەوە نەدرێت ئەوا بەراورد کردن و بەرامبەری کردنی ووشەکان و نێوە کەسی یەکان بە تەواوی لە ناو دە چن و ئەهم یەتی زانستانەیان نامێنێت.)[1]، ئە مەش بە رە چاوکردنی هۆ یەکانی گۆڕانی ز مان و ر یژەی کارتێکەرەکان و ڕادەی گۆڕانی زارەکان بەگشتی و شێوەزاری گەرمیانی بەتاي بەتی، چونکە (پێشکەوتنی زمان بە شێوەییێکی یەکجار توند و تۆڵ بە م یژووی کۆمە ڵەوە بە ندە، بەو بارودۆخە کۆمەڵایەتی‌یەوەی تێیدا زمان بەکاردێنرێ و هەروەها بەو ئەر کە کۆمەڵا یەتی یەوەی زمان بە جێ یان دێنێ. ف. پ. فیلین نوسیوێتی: "ئەرکە کۆمەڵایەتی یەکانی ز مان تەنیا بریتی نین لە پێکهاتنی نیسبی دەرەکی و پێوە ندیی سیـ ستەمی و ر یك و ڕەواذ یی پێشکەوتنی. پێویستە ئەوە بزانین، کە ز مان وەك پێک هاتن شتێکە و بەکارهێنانی لە کۆمەڵدا بە تەواوی شتێکی دی یە")[2].

بۆ ئەم مەبەستەش بابەتەکە کراوەتە چەند بەندێك و لە سەرەتای هەر بەندێ کدا بەگشتی باسی بابەتی بەندەکە کراوە، ئیـ جا پڕاکتی کی تاي بەتی لە سەر شێوەزاری گەرمیانی کراوە. لە بەندی یەکەمدا: گۆڕانی زمان بەگشتی و بەدەرنەبونی ز مانی کوردیش بەتایبەتی باسکراوە. لە بەندی دووەمدا: هۆیەکانی گۆڕانی زمانان و زمانی کوردی بەگشتی و شێوەزاری گەرمیانی بەتایبەتی دەرخراوە. لە بەندی سێیەمدا: ئە نجامەکانی گۆڕانی زمانان و زمانی کوردی بەگشتی و شێوەزاری گەرمیانی بەتایبەتی خراونەتە ڕو. لە بەندی چوارەمدا: هەوڵی خستنەڕوی گۆڕانی زمانی کوردی لە هەر چوار زارەکە دراوە، بەتایبەتی ئەو گۆڕانانەی بە سەر ڕاناوە کەسیەکاندا هاتون. لە بە ندی پێنجەمیـ شدا: لە ژ یر تیـ شکی ڕا ستیە زانستیەکانی بەندەکانی تر، لە سەر شێوەزاری گەرمیانی بەگشتی و کەرکوك بەتاي بەتی پڕاکتیك و پاسادان کراوە. لەم بەندەدا ڕاناوە کەسیەکا نمان کرد بە کەرە سەی سەرەکیی پڕاکتیزەکردن، چونکە لە کەرەسەکانی زماندا، ڕاناوەکان یەکەم توخمن کە خزما یەتی و نزیکی نیشاندەدەن.[3] لە کۆتاییشدا جگە لە ئە نجامەکان لیستی سەرچاوەکان و پوختەیەکی عەرەبی و ئینگلیزی پێشکەشکراون.

---

(١) د. جمال رشيد أحمد، لێ کۆڵینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی مێژووی وڵاتی کوردەواری، بەغدا، ١٩٩٨، ل ٩.

(٢) ڤ.ی.کۆدۆخۆڤ و ئا.ئا.ڕیفۆرماتسکی، سەرەتاییێکی زماننناسی، وەرگێڕانی میدیا، سلێمانی، ١٩٩٨، ل ١٧٦.

(٣) دكتور عبدالصبور شاهين، في علم اللغة العام، بيروت، ١٩٨٠، ص ٢٢٥ ـ ٢٢٦.

بەندی یەکەم

﴿گۆڕانی زمان﴾

هەر لە سەرەتای مێژوی نوسراوەوە دەرکەوتوە کە (هەر زمانێك لە هەر کاتێکدا بێ، لە دۆخی گۆڕاندایە)[1]. بەڵام ئەم گۆڕانکاریە، پەیتا پەیتا هە ستی پێ دە کرێ، چونکە (زمانیش وەك مرۆڤ - وەردەگرێ و دەداتەوە و پەیدادەبێ و دەژیێ و گەشە دەکاو پێش دەکەوێ و فراوان دەبێ و دەمرێ)[2]. یۆنانیەکان گۆڕانی زمانیان بە دیاردەیەکی خراپ و شێوێنەری زمان دادەنا، (لە ڕوانگەی یۆنانیەکان، هەرکەسێ هاوشێوەی کەڵە پیاوانیان بدوێ، ئەوا بە ڕاست و ڕەوان و پاراو دەژمێررێ و هەرکەسێ پێچەوانەی ئەوان بدوێ، ئەوا بە هە ڵە و رە مەکی دەژمێررێ)[3]. بەڵام لە ڕاستیدا، لە بەر ئەوەی زمان پابەندی بیرە ناتوانرێ، زمانی گەلێکی دیارکراو لە بیرکردنەوەی جیابکرێتەوە. (هەمبۆڵت)یش بیرۆ کەی (هێردەر)ی دەر بارەی هاوشانیی پەرەسەندنی بیر و زمانی بەرەو مەودایەکی دورتر برد، لای ئەویش (زمانی خەڵك گیانی خەڵکە و گیانی خەڵکیش زمانی خەڵکە). هەر زمانێك بەر هەمی ڕابوردو یەتی[4] و بیریش پابەندی ڕادەی شارستانیەتە. کەواتە هەرسێکیان پابەندی یەکترن و بە تێپەڕ بونی کات گۆڕانیان بە سەردادێ و هاوشان بەرەو پێ شەوە دە چن و پەرەدە سێنن. (ئا ستی هەر زمانێك و ڕادەی پەرەسەندنی پەیوەندییێکی پتەویان لەگەڵ ئاستی ڕۆشنبیری و پەرەسەندنی هەیە)[5]، چونکە (فەرهەنگی زمانی هەر نەتەوەیەك خەزینەیەکی سەیرە کە پڕە لە کۆکترین بیر و بۆچونەکانی ئەو گەلە و لە خستنەڕو و دەربڕینی ژیانی خۆی)[6].

هەڵبەتە کوردیش وەکو نەتەوەیەك و زمانی کوردی وەك هەر زمانێك لە دیاردەی گۆڕان بەدەرنەبوە (لە مێژووی کورددا وەکو مێژووی هەر میللەتێك ئەم دیاردا نە رووی داوەو بەهەمان پلانەشدا تێ پەریون و زمانی کوردیش بە پێ ی ئەو دیاردانە هەمیشە لە گۆڕین دا بووە)[7] و ڕێژەی ئەم گۆڕانکاریانەش لە ناوچە جۆراوجۆرەکانی کوردستان جیاوازیی هەیە، بە پێی بڕ و ڕادەی کارتێکردنی فاکتەرەکانی گۆڕان و هۆی سەرەکیی جیاوازیی ناوچەکانیش لە

---

(١) دکتر برویز ناتل خانلري ، تأريخ زبان فارسي ، جلد أول ، انتشارات بنياد فرهنك ايران ، ١٣٤٩ايراني ، ص١٠٢ .

(٢) الدكتور رشيد العبيدي ، أبحاث و نصوص في فقه اللغة العربية ، بغداد ، ١٩٨٨ ، ص ٢٩٠ .

(٣)دکتر برويز ناتل خانلري ، تأريخ زبان فارسي ، جلد أول ، انتشارات بنياد فرهنك ايران ، ١٣٤٩ايراني ، ص٩٧ .

(٤) ر.هـ.روبنز،موجز تاريخ علم اللغة (في الغرب)،ترجمة د.أحمد عوض، مجلة عالم المعرفة،عدد ٢٧،كويت،١٩٩٧،ص٢٨٦.

(٥) الدكتور حسين نصار ، دراسات لغوية ، قاهرة ، ١٩٨١ ، ص١١ .

(٦) الدكتور عبدالكريم الأشتر ، النثر المهجري ، معهد الدراسات العربية العالية ، ١٩٦١ ، ص١٩٢ .

(٧) د. جمال رشيد أحمد، لێ کۆڵینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی مێژووی وڵاتی کوردەواری ، بەغدا، ١٩٩٨، ل ٣٨.

بڕ و ڕادەی کارتێکردنی ئەو فاکتەرانە، جیاوازیی تۆبۆگرافیایی ناوچەکانە، چونکە (گۆڕین یاساییێکی ئەزەلیی ئەم سروشتەیە، باری ئێستەی هەر شتێ جیایە لە هی هەر سەردەمێکی تری، بیئە Envronment دەورێکی بالاّ ئەگێڕێت لە ئاڕاستەکردنی شێوەی گۆڕین.. وا تا گەر هەمان سیستەم خرایە دو بیئەی جیاواز، پاش ماوەییێك شێوەی جیاواز ئەگرنە خۆ و ئەبێ بە دو سیستەمی جیاواز. زمانیش وەك دیاردەییێکی سروشتی لەم یاسا گشتی یە بەدەر نی یە ئەگۆڕێ بە تێپەڕینی کات، باری جوگرافی و ئابوری و کۆمەلاّیەتی و کەلچەری و پەیوە ندی لەگەلّ زمانانی تر دەور ئەگێڕن لە چۆنیەتی شێوەگرتنی ئەم گۆڕیـ نە)[1]. ئەم گۆڕانە شە دەبێتە هۆی دروستبونی شێوەزارەکان لە هەر زمانێ کدا و شێوەزارەکانیش دە کا بە زار و زارەکانیش دەکاتە زمانی تری سەربەخۆ. هەر گۆڕانی زمانە بوەتە هۆی پەیدابونی ئەم زار و شێوەزارانەی خوارەوە لە زمانی کوردیدا:

شێوەزاری زارەکان	زارەکانی زمانی کوردی	ژ
بایەزیدی، هەکاری، بۆتانی، شەمدینانی، بادینانی، ڕۆژئاوایی	کوردیی باکور	١ـ
موکریانی، سۆرانی، ئەردەلانی، سلێمانی، گەرمیانی	کوردیی ناوەڕاست	٢ـ
لوڕی، بەختیاری، مامەسەنی، کۆهلۆ، لەك، کەلهوڕ	کوردیی باشور	٣ـ
گۆرانی، هەورامانی، باجەلانی، زازا	کوردیی ڕۆژهەلاّت	٤ـ

شایانی باسە، ناتوانرێ، سنورێکی دابڕ (حد قطعي) لە نێوان شێوەزارەکان یا زارەکان دابنرێ، چونکە گۆڕانەکان وردە وردەن و لە نێوان ئاواییە هاوسێکان کەمتر هەست پێ دەکرێ، ئەگەر بەراورد بکرێ لەگەلّ ئاواییە دور و دورترەکان، وەك لە نەخشەی ژمارە (٣)دا[2] دەرەکەوێ.

---

(١) دکتۆر وریا عمر امین، خزمایەتی لە زمانا ...، ڕۆشنبیری نوێ، ژمارە ٩٤ی تەمووزی ١٩٨٢، ل٢٧.

(٢)فو ئاد حە مە خور شید،زمانی کوردی دابە شبوونی جوگرافـ یایی دیالێک تەکانی،وەرگێڕانی حەمە کەریمی هەورامی،بەغدا،١٩٨٥،ل٤١.

نەخشـــەی ژمارە (3)

دابەشـــــکردنی دیالێکتەکانی زمانی کوردی

بەندی دوەم

«قۆناغ و مەرجەکانی گۆڕانی شێوەزاری گەرمیانی»

بەر لە هەمو شتێك دەبێ، بزانین، ڕادەی تێکەڵبونی هەر ئاواییەك لەگەڵ ئاواییەکی تر هاوکێشەیەکی ڕاستەوانە (عملية طردية) لەگەڵ ڕادەی ئاڵوگۆڕ بونی کەرەسەکانی زمان پەیدا دەکا، بەتایبەتی وشە و دەنگ، ئینجا ڕستە. واتە، تاکو ڕادەی تێکەڵبونی دو ئاوایی زۆرتر بێ، ڕادەی جیاوازیی نێوانیان کەمتر دەبێتەوە. ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ، تاکو ڕادەی تێکەڵی لە نێوان زار و شێوەزارەکانی هەر زمانێك زۆرتر بێ، ڕادەی گۆڕانیان کەمتر دەبێ، چونکە زۆرتر لە یەك نزیکدەبنەوە و کەمتر لە یەك دوردەکەونەوە و پتر یەکگرتویی ئەو زمانە پەیدا دەبێ. بە پێچەوانەش، تاکو ڕادەی تێکەڵی لە نێوان زمانێك و زمانێکی تری بێگانە (بەتایبەتی ئەگەر ئەو دو زمانە لە ڕوی خزمایەتی لە دو گرۆپی جیاواز بن) زۆر تر بێ، ئەوا ڕادەی گۆڕانیان زۆرتر دەبێ. چونکە بە پێی هەمان هاوکێشەی سەرەوە، زۆر تر لە یەکتر نزیکدەبنەوە. واتە، پتر کەرەسەکانیان ئاڵوگۆڕ دەبن. ئەمەش دەبێتە هۆی تێکەڵاوبونی هەردو زمانە کە و کەمبونەوەی ڕادەی پاراوییان. لەبەر ئەمەشە، ئەو ئاواییانەی دەکەونە سنوری نێوان دو زمان، (بە مەرجێ هیچ بەربەستێ لە نێوانیان نەبێ)،

ڕادەی پاراوییان کەمترە (واتە، گۆڕان زۆرترە)، لەو ئاواییانەی لە ناوەڕا ستی زما نەکانن.
ئەم کرداری کارلێککردنی زمانە هاوسنورەکان لە زمانەواذ یدا پ ێی دەو تریَ: ململاذ ێی زمانەکان (صراع اللغات). هەڵبەتە، کام زمان پتر کەرەسە ببەخشێ، ئەوە بە ز مانی (زاڵ) دادەنرێ و کام زمانیش پتر وشە و کەرەسەی زمانی تر وەربگرێ، ئەوە بە ز مانی (بەزیو) دادەنرێ. زمانەوانانیش چەند مەرجێکیان بۆ ئەم ڕادەی تێکەڵی و کارلێکە دا ناوە. وا تە، (ئەگەر ئەم مەرجانە لە ئارادا نەبن، زمانێك بە سەر زمانێکی تردا زاڵ نابێ:-
١- دەبێ زمانە زاڵەکە لە ڕوی شارستانی و ڕۆ شنبیری و دە سەلات و فراواذ یدا، لە زما نە بەزیوەکە پێشکەوتوتر بێ.
٢- دەبێ، ماوە و کاتێکی زۆر و پێویست زمانە زاڵە کە بە پێ شکەوتویی لە سەر زما نە بەزیوەکە بمێنێتەوە.
٣- دەبێ، خەڵکێکی زۆر لە هەردولا لە ناو یەکتری بژین و تێکەڵی و هاتوچۆی زۆر، لە نێوان هاوزمانەکانی هەردولا ڕوبدا.
٤- دەبێ، هەردو زمانەکە، واتە، زاڵەکە و بەزیوەکە، لە هەمان خێزانی (گروپی) زمان بن، یا لە دو خێزانی خزم بن)[1].

لەگەڵ لە ئارادابونی سێ مەرجی یەکەم، لە ذ ێوان شێوەزاری گەرمیانی و ز مانی عەرەبی، بەڵام (مەرجی چوارەم) وەك فاکتەرێکی سەرەکی، بوەتە هۆی ئەوەی بە در ێژایی مێژو زمانی کوردی بەگشتی و زاری خوارو و شێوەزاری گەرمیانی بەتایبەتی، بتوا نێ، خۆی بەرامبەر زمانی عەرەبی ڕاگرێ[2]. ئەمەش ئەوە ناگەیێنێ کە کەرەسەیان لە ز مانی عەرەبی

---

(١) د. رمضان عبدالتواب ، المدخل الى علم اللغة ، القاهرة ، ١٩٨٢ ، ص١٧١-١٧٧.

(٢) ئەمەش بە تایبەتی لە مێژوی هاوچەرخدا، ململانێی کوردی و عەرەبی لەو ناوچەیەدا بە گشتی و لە شاری کەرکوك بە تایبەتی لە دیاردەیەکی سروشتی دەرچو و شێوەیەکی زۆرەملێ و ئەنقەستی گرتەوە، کە ڕەگەزپەرستانە هەوڵ دەدرا، زمانی عەرەبی زاڵ بکرێ بە سەر زمانی کوردی ، بە تای بەتی دوای دۆزی نەوەی نەوت لەو ناو چەیە و سەرهەڵدانی بیری نەتەوایەتی، چونکە مانەوەی هەر نەتەوەیەك بەندە بە مانەوەی زمانەکەی. کاتێ ئەمەش بۆ داگیر کەران نە چوە سەر، دەستیانکرد بە دەرکردن و ڕاگوێزانی کوردەکان و عەرەبیان لە جێیان دانان. لە دواییشدا ئەم پلانە ناونرا: ڕام یاریی بە عەرەب کردن (سیاسەتی تەعریب). ئێستاش بۆ قەدەغەکردنی ئاخاوتن بە کوردی، دە سەڵاتدارانی بەعس لە کەرکوك ڕامیاریی (ڕاستکردنەوەی نەتەوەیی) یان (تصحيح القومية)یان گرتۆتە بەر. واتە، دەبێ کوردەکان نەتەوەی خۆیان بگۆڕن و بیکەن بە عەرەب، ئەگەرنا بە خەڵکی ئەو شارە دانانرێن و هیچ کاروبارێکیان بۆ ئە نجام نادەن. بەڕێز فەیسەڵ دێهاتی لە لا پەڕە (٢)ی ژمارە (٩٦)ی ڕۆژنامەی (ڕزگاری) ڕۆژی دوشەممەی ڕێکەوتی ٢٠٠٠/١٠/١٦ وتارێکی بە ناوی (دەرهاوێ شتەکانی تەعریب بۆ ئایینده) نوسیوە و تیایدا هاتوە: (باری سیا سی کورد ستان دوای ڕا پەڕین کەو تە قۆ ناغێکی دی کەوە، دەستەبەربونی پارێزگاری نێودەوڵەتی و دانانی هێڵی (٣٦)، دو ڕوکاری لێك جیاواز بون، لە لایەك کوردستان کەو تە ژ ێر پارێزگاریەوە، لە لایەکی دیکە بەشێکی زۆری خاکی کوردستان کەوتە دەرەوەی سنوری حوکمڕانێتی حکومەتی کوردستان، ئەم

قەرز نەکردوە، چونکە (هیچ زمانێك پەرەناسێنێ، بەبێ تێکەڵبون لەگەڵ زمانانی تر)[1]، بەتایبەتی هاوبەشی ئایینی هۆیەکی کاریگەر بوە، بۆ خواستنی وشەی عەرەبی.

جگە لەمە زمانەوانان چەند قۆناغێك بۆ ململانێی دو زمان دادەنێن، کە ئەمانەن:

١ـ قۆناغی یەکەم[2] ﴿هەنگاوی وشە﴾:

لە میانی ئەو قۆناغانەدا ژمارەیەکی زۆر لە وشە و زاراوە لە زمانە زاڵەکە دە چێتە زمانە بەزیوەکە و پەیتا پەیتا ژمارەیان پتر دەکا. وەك لە زمانەکانی (بەربەری) بەرامبەر زمانی عەرەبی، ڕوی دا. لێرەدا ئەگەر ماوەکە کەمی خایاند، زمانە زاڵەکە کەم وشە لە زمانە بەزیوەکە وەردەگرێ، بەڵام ئەگەر ماوەیەکی زۆری خایاند، ئەوا ئەویش وشەی زۆر لە زمانە بەزیوەکە وەردەگرێ. هەروەك تاکو زمانی فەڕەنسی بە سەر زمانی نۆرماندی زاڵ بو، نزیکەی نیوەی وشەکانی ئاڵوگۆڕ بو. ئینجا ئەگەر ئێمەش بەراوردێکی وشە عەرەبیەکان بکەین، لە ناو زمانی کوردی بەگشتی و شێوەزاری گەرمیانی بەتایبەتی، لەگەڵ وشە کوردیەکان لە ناو زمانی عەرەبیدا، دەبینین، ژمارەیەکی باش وشەی عەرەبی لە ناو زمانی کوردی بەگشتی هەیە و تاکو بەرەو باشوری کوردستان بچین، ڕێژەی وشە عەرەبیەکان پتر دەبێ. بەم جۆرە ڕێژەی وشە عەرەبیەکانی ناو شێوەزاری گەرمیانی زۆرترە، لە شێوەزارەکانی باکوری خۆی. ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ کە شێوەزاری گەرمیانی وەك سەرجەم زمانی کوردی سەردەمێکی دور و درێژە، بەرینگی زمانی عەرەبی گرتوە و لە مێژویەکی زودا شێوەزاری گەرمیانی لەو ناوچەیە نیشتەجێ بوە، بەڵام لەبەر ئەوەی لێککەوتی (تماس) ڕاستەوخۆی لەگەڵ زمانی عەرەبی هەبوە، پتر وشەی عەرەبی وەرگرتوە. (بڕوانە نەخشەی ژمارە (٤):

جارەشیان حکومەتی عێراق کەڵکی لەم دەرفەتە وەرگرت و کەوتەوە تەرحیل و تەعریبکردنی ئەو بەشە کوردستانیەی ژێر دەسەڵاتی خۆی جگە لەمەش یاسای (تصحیح القومية)شی داهێنا، بەڵام لەم هەلومەرجە تازەدا هاوپەیمانان و ڕۆژئاوا وUN هیچ کاردانەوەیەکیان بەرامبەر بەم سیاسەتی ((پاکتاو کردنە)) ئەتنیکیەی حکومەتی عێراق نیە، هەڵبەت گومانیش ناکرێت ئەمە جۆرە ڕێککەوتنێك بێت و کوردستانی تیادا دابەش کرابێت ...).

(١) فندريس، اللغة، ترجمة عبدالحميد الدواخلي و د. محمد القصاص، القاهرة، ١٩٥٠، ص٣٤٩.

(٢) الدكتور حاتم صالح الضامن، علم اللغة، بغداد، ١٩٨٩، ص١٢١ـ١٢٢.

نەخشـەی ژمارە (4)

جگە لەمە دەبینین: زمانی عەرەبی (وەکو زمانێکی زاڵ) کەمتر وشەی لە زمانی کوردی (وەکو زمانێکی بەزیو) وەرگرتوە. ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ، کە زمانی عەرەبی سەردەمێکی زۆر نیە لەو ناوچانەیە و دوای زمانی کوردی هاتۆتە ئەو ناوچانە. بەڵام گرفتەکە لەوەدایە، تا ئێستا لێکۆڵینەوە زمانەواز یەکان تەنیا ڕا ستیەکان دەرە خەن و ناتوانن زۆر بە وردی سەردەمەکان و ژمارەی ساڵەکان لەم بارە یەوە دەستنیشان بکەن، هەروەك ئەکادیمی ڤلادیمێر گێورگییێڤ کە ڕابەری ئەم چەشنە تێگەیشتنانە ئەکات بە ڕەخنەوە لەو سەردەم دانانە ئەدوێت کە دەربارەی زمانی جیاواز هەن... (لە باری سەرنجی گەشەسەندنیانەوە زمان زۆرتر دەخرێتە بەردەمی ڕێکەوتی - درێژ یا کورتتری - بەشێك لە سەردەمەوە. لە بەر ئەوە هەمو کاتێ ناتوانین سنوور بۆ سەردەمە بنەڕەتی یەکانی گەشەسەندنیان دابنێین. بەگ شتی هەندێ زمان بە هێزی خاسیەتی گەشەسەندنیان و زۆر خایاندنی مێژووی بینراوی نووسینیان سەردەم بۆ دانانیان تاقی ئەکرێتەوە و لە زمانی تریشدا سنووردانان لە سەر بناغەی سەردەم زۆر گرانە) لە بەر ئەوە دەربارەی زمانێکی کۆنکریتی، کە گەشەسەندنی بە پ یی بە شێکی کەمی سەردەم، بە بەراورد لەگەڵ سەردەمی تردا سنووری بۆ دانراوە، دابە شکردنی سەردەمە بنەڕەتیەکانی مێژووی یا لە توانادادا نیە، یا گرانە)[1].

(١) ڤ.ڤ.ڤینوگرادوۆڤ، مەسەلەکانی زمانی ئەدەبی و یاسای دروستبوونی و گەشە سەندنی، وەرگێڕا نی دوک تور:عیزەدین مستەفا ڕەسووڵ، بەغدا،١٩٩١،ل٥٠.

٢ـ قۆناغی دوەم ﴿قۆناغی دەنگ﴾ :

لەم قۆناغەدا ماسولکەکانی دەم و قورگ و ژێیەدەنگیەکان لە سەر دەربڕینی دەنگە نوێیەکان ڕادێن و فێری گۆکردنیان دەبن، تا وای لـێ دێ، وەکو زمانە زاڵەکە دەریاندەبڕن. بەم جۆرە دەنگەکانی زمانە زاڵەکە دەخزێنە ناو زمانە بەزیوەکە. وەکو خزینی دەنگی (ح، ع، ق...)ی زمانی عەرەبی بۆ ناو زمانی کوردی. بە بەڵگەی ئەوەی ئەم دەنگانە لە زمانە هیندۆئۆروپییەکاندا نین و کوردیش یەکێکە لەو زمانانە و لە سەرەتادا ئەم دەنگانەی نەبوە، بەڵام لە دواییدا بە کاریگەری زمانی عەرەبی ئەم دەنگانە هاتونەتە ناوەوە. لێرەشدا کاریگەریی ڕادەی تێکەڵی وایکردوە، شێوەزاری گەرمیانی باشتر لە شێوەزارەکانی باکوری خۆیان دەتوانن، هەردو دەنگی (ح) و (ع) گۆبکەن و لە یەکیان جیابکەنەوە، بەڵام ئەم دو دەنگە لە شێوەزاری هەولێر و خۆشناوەتی... تێکەڵدەکرێن و نابنە هۆی واتا گۆڕین. ئەمەش بەڵگەیەکی ترە کە شێوەزاری گەرمیانی هەر لە سەرەتاوە، لەو ناوچەیە هاوسێی زمانی عەرەبی بوە. هەڵبەتە لە مەیدانی ململانێی زمانەکاندا، ئەم قۆناغە ﴿قۆناغی دەنگ﴾، بە ترسناکترین قۆناغەکانی گۆڕانی زمان دادەنرێ، چونکە پتر سیمای زمانە بەزیوەکە دەسڕێتەوە و زمانەکە دەتوێنێتەوە.

٣ـ قۆناغی سێیەم ﴿قۆناغی ڕێزمان﴾ :

لەم قۆناغەشدا، زمانە زاڵەکە ڕێزمان و دەستور و یاساکانی دەسەپێنێتە سەر زمانە بەزیوەکە و چۆنیەتی داڕشتنی وشە و ڕستەکانی پێ دەگۆڕێ و ئینجا بەرە بەرە واتاکانی ڕەوانبێژی و ئیدیۆمەکانی سەقامگیر دەکا.

ئەگەر لەم بارەیەوە سەرنجی زمانی کوردی بەگشتی و شێوەزاری گەرمیانی بەتایبەتی بدەین، دەبینین، یاساکانی زمان نەگۆڕاوە، تەنیا ئەوە نەبێ :

أ - لە زاری خوارو (لوڕی)دا : **ڕاناوە کەسیە لکاوەکان لە کرداری نوسانیان (عمليه اللصق) تا ڕادەیەك هاوشێوەی عەرەبییان وەرگرتوە :**

زمـانی عـەرەبـی	**زاری خـــــــوارو**	**زاری ناوەڕاســـــت**
أكلـ+(ت)*الطعام*	***نـان خـوارد*+(م)**	***نـانــ*+(م) خـــوارد**

لەم نمونەیەی سەرەوەدا، بۆمان دەرەکەوێ، لە کاری ڕابوردوی تێپەڕدا، ڕاناوی لکاوی بکەر (ت) لە عەرەبی و (م) لە زاری خوارو، بە کارەکە (أكل/ خوارد)ـەوە لکاون[1]، بەڵام لە سەرجەم زارە کوردیەکانی تر بە بەرکار (نان)ـەوە دەلکێ.

ب - لە شێوەزاری گەرمیانیدا، وەکو عەرەبی یەك دەستە ڕاناوی کەسی لکاو بۆ کاری تێپەڕ و تێنەپەڕ بەکاردێ. کەچی لە شێوەزارەکانی تری ناوەڕاستدا، ڕاناوە لکاوەکانی تێپەڕ و تێنەپەڕ جیان:

	زمانی عەرەبی	شێوەزاری گەرمیانی	شێوەزارەکانی تر
تێپەڕ	أكلـ+(نا)	خـوارد+(مان)	خـوارد+(مان)
تێنەپەڕ	ذهبـ+(نا)	چـــو+(مان)	چـــو+(ین)

ئەگەرچی سنورێك لە نێوان قۆناغەکاندا نیە و چونەتە ناو یەکتر، بەڵام گومان لەوەدا نیە، چەندین سەدە تێپەڕیون، تا گۆڕانەکان ئەنجامدراون. ئەوەی شایانی باسە، کاریگەریی زمانەکانی هەمان خێزان، خێراتر ڕودەدا لە زمانەکانی دو خێزانی جیاواز[2]، ئەمەش سەردەمی بونی شێوەزاری گەرمیانی لە ناوچەکەدا درێژتر دەکاتەوە.

بەندی سێیەم

﴿هۆیەکانی گۆڕانی زمان بەگشتی و شێوەزاری گەرمیانی بەتایبەتی﴾

(ئاشکرایە کە زمان لە دۆخێکی سڕبەستو نامێنێ و لە سنورێکی دیارکراودا ناوەستێ، بەڵکو ڕووەو پێشکەوتنە، پێشکەوتنەکەشی کارێکی شروشتیە و بەربەستێك نیە بە ڕویا بوەستێ و پێشی پێ بگرێ، چونکە بە توندی پابەندە بە ژیانی قسەپێکەرانی و لە بەر ئەوەی ژیان لە پێشکەوتن و گۆڕانی بەردەوام دایە، کەواتە زمانیش لەم بارەیەوە هاوپای ژیانە و بە پێشکەوتنی پێشەکەوێ و بە دواکەوتنی دوادەکەوێ)[3]. بەڵام (بۆ زمانەکان بە تێپەڕبونی کات دەگۆڕێن؟ وەڵامێکی دیارکراو بۆ ئەم پرسیارە نیە. چەندین بیردۆزە دەربارەی گۆڕانی زمان دانراون، بەڵام هیچیان هەمو هۆیەکانی نەگرتە خۆی)[4]. هەندێکیان هۆیەکانی گۆڕان دەگێڕنەوە بۆ هۆیە کۆمەڵایەتیەکان، وەك دکتۆر پەرویز ناتل خانلری لەو باوەڕەدایە:

---

(١) تارا عەبدوڵڵا سەعید، هەندێك لایەنی ڕێزمانی زاری فەیلی، نامەی دکتۆرا، زانکۆی سەڵاحەددین، ١٩٩٨،ل٦٩.

(٢) الدكتور حاتم صالح الضامن ، علم اللغة ، بغداد ، ١٩٨٩ ، ص١٢٢.

(٣) الدكتور نعمة رحيم العزاوي،النقد اللغوي بين التحرر والجمود ، مجلة الموسوعة الصغيرة (١٤١)،بغداد،١٩٨٤،ص٢٤.

(٤) JOHN LYONS , Language and Linguistics , New York , ١٩٨٥ , P ٢٠٧ .

بۆ گۆڕانی زمان دو فاکتەری سەرەکی لە ئارادان: یەکێکیان هۆی کۆمەڵایەتییە و گۆڕانکاریەکانی هەر کۆمەڵێك لە زماندا ڕەنگ دەداتەوە. ئەوەی تریان، کە پەیوەندییە کۆمەڵایەتیەکان بە (ئاخاوتن) ئەنجام بدرێن و کرداری ئاخاوتنیش ماندوبونێکی مێشکی و ماسولکەیی دەوێ، سروشتی مرۆڤیش ئارەزو دەکا، تا بۆی بلوێ، کەمتر وزە بەکارببا، بۆیە کەرەسەکانی زمان کورتدەکاتەوە و دیاردەی کورتبونەوەی زمان سەر هەڵدەدا و گۆڕانی زمان دێتە ئارا[1]. هەندێکی تر گۆڕانی زمان دەگێڕنەوە بۆ پێشکەوتنی ڕادەی شارستانیەتی، وەك: (زمان وەك بیر، لە سەرەتاوە بە شێواوی و تەسکی دەستی پێ کردوە.. بە پێگەیشتن و گەشانەوەی زانیاری و دامەزراندنی شارستانێتی، پەرەی سەندوە. گەیشتنی زمان بە ئاستی ئێستای، ئەنجامی پێگەیشتنی ژیری مرۆڤ و ئامرازی وتنەکەیەتی.. بەر و کاریگەری پێوەندی یە کۆمەڵایەتیەکانە، گەشانەوەی ڕۆشنبیریە و کارپێکردنی زمانانیشە لە یەکتری. بێجگە لە ئەوانەش، پێشکەوتنی باری ئابوری و کۆمەڵایەتی وەهای کردوە و شە و زاراوەی نوێ، لێکۆڵینەوەی زمانەوانی، دانەری و وەرگێڕان و چاپەمەنی بەشداریی پێشخستنی بکەن)[2]. کەسێکی وەك (ن. ی. تۆلستۆی دەڵێ: زمانی گشتی لە سروشتی کۆمەڵایەتیی خۆیدا لە بنەڕەتدا شاری بو، بەسترا بو بە جەرگەیەکی گەورەی بازرگانییەوە (یا بە چەند جەرگەیەکەوە، ڕۆڵی لەگەڵ پەرەسەندنی دەوڵەت و شارەکان و بازرگانیدا پەرەی سەند)[3].

یان گۆڕانی زمان دەدەنە پاڵ داهێنانی نوێ: (گۆڕینی بەرهەم و داهێنانی نوێش خۆی لە خۆیدا یەکێکە لە هۆیە گرنگەکانی هاتنە کایەی چەندان زاراوەی تازە لە ڕۆژێکدا)[4]. یان ئابوری: (چون یەك نەبونی گەشەکردنی زمانان لە جیهانی ئەمڕۆدا، ئەنجامی جیاوازیی پێشکەوتنی ئابوری و ڕامیاری وڵاتانی جیاوازە. ئەمەش جارێکی دی نیشانی پێوەندیی هەمیشەیی زمان و میللەت، زمان و کۆمەڵ دەدات. ئەم یاسا گشتییەی دروستبون و گەشەسەندنی زمانی میللەت و زمانی نەتەوایەتی لە تایبەتێتی گشتی دی و گەلاڵەبونیدا ڕەنگ دەداتەوە)[5]. هەندێکیش گۆڕانی زمان، بە هاوشانی ژیانی نەتەوە دادەنێن، وەك: (زمانەکان هاوشانی نەتەوەکانن لە بەرزبونەوە و نزمبونەوەیان و لە پەرەسەندن و

---

(١) دكتر برويز ناتل خانلري ، تأريخ زبان فارسي ، جلد أول ، انتشارات بنياد فرهنك ايران ، ١٣٤٩ايراني ، ص١٠٣-١٠٤

(٢) فوئاد تاهیر سادق ، هۆشیاریی زمانەوانی ، سلێمانی ، ١٩٩٩ ، ل ١٠ .

(٣) ڤ.ڤ.ڤینۆگرادۆف،مەسەلەکانی زمانی ئەدەبی و یاساکانی دروستبوونی و گەشەسەندنی،وەرگێڕانی د.عیزەدین مستەفا.بەغدا.١٩٩١.ل٥٠-٥١

(٤) برهان قانع ، فەرهەنگی نوێ ، بەغدا ، ١٩٨٥ ، ل ٥ .

(٥) ڤ.ی.کۆدۆخۆڤ و ئا.ئا.ڕیفۆرماتسکی، سەرەتاییکی زمانناسی ، وەرگێڕانی میدیا ، سلێمانی ، ١٩٩٨ ، ل١٦٩ .

گۆڕانیان. هیچ زمانێك بێ ئاخێوەرانی لە ئارادا نیە و بە بێ ژیانی ڕۆڵەكانی ناژ ـیێ. هەر پەرەسەندنێكی نەتەوە كاریگەریەكی ئاشكرا لە زمانەكەی جێدەهێڵێ. لـ ـێرەدا مەبە ستمان ئەو كاریگەریە ئەنقەستەیە كە ڕواڵەتەكانی ژیان پێویستی پێ هەیە و داوای دەكا. وا ـباوە نەتەوەكانیش وەلامی ڕواڵەتەكانی ژیان دەدەنەوە و واتای هەندێ وشەكان دە ـگۆڕێ، ـتاكو هاوپای سەردەم بڕوا. لە چاخە دێرینەكاندا، ژیانی ـمالٚ وە ـكو سەردەمی ئێ ستا ـنەبو و سیستەمی بازاڕ وەكو پەیڕەوی هاوچەرخ نەبو، ئامرازەكان ئەم ئامرازانە نەبون و هۆیەكانی گەیاندن و جل وبەرگ و خانوبەرە ئەمانە نەبون، بە كورتی لە جیهانی كۆندا، تەنیا دیمەنە سروشتیەكانمان بۆ ماوەتەوە لە ئاسمان و ئەستێرەكان و خۆر و مانگ و زەوی و ڕوبارە ـكان و دەریا و گرگانەكان و ڕەشەبا و زریانەكان، ئینجا هەمو جۆرە گیا ـنەوەرەكان و بالٚ ـندەكان و ماسیەكان و زیندەوەرەكان و هەوا. جگە لەمانە هەمو شتێك گۆڕا و هەمو شتێك لە سەر زەوی بۆ مرۆڤ پەرەی سەند. مرۆڤ بینی، خویشی ناچارە لە ڕوی وتەكانی دەربڕینی و ئامرازەكانی و پیشە سازیەكانی و جل و بەر ـگەكانی و خانو ـبەرەكانی پەرەبـ سێنێ)[1]. لینیـ ـنیش گەشەسەندنی زمان دەبەستێتەوە بە سەرمایەداریی جوڵەی بازرگانی (دەڵێ: زمان ـگرنگترین هۆی تێكەڵیی نێوان مرۆڤە، یەكێتی زمان و بێ كۆسپی گەشەسەندن یەكێكە لە مەرجە هەرە گرنگەكانی بە ڕاستی ئازاد و فراوانی لەگەڵ سەرمایەداریی هاو چەرخدا گو نجاوی خولی بازرگانی و گردبونەوەی سەربەست و فراوانی دانیشتوانی سەر بە هەمو چینەكان، ـلە كۆتاییشدا هەل و مەرجی پێوەندیی نزیكی بازاڕ لەگەڵ هەمو خاوەن و كارگێڕێكدا و كڕیار و فرۆشیارێكدا)[2]. بەگشتی دەتوانرێ، هۆیەكانی گۆڕانی زمانی كوردی لەم دو هۆیەی خوارەوە كۆبكرێنەوە:

یەكەم ـ هۆی دەرەكی:

ئەو فاكتەرانە دەگرێتەوە كە لە دەرەوەی زمانی كوردی كار لە زمانی كوردی دە ـكەن و دەیگۆڕن. مەبەست لەم فاكتەرانە بە زۆری پڕبونی كەرەسەی بێگانە[3] (ـلە دە ـنگ و و شە و

---

(١) دكتور ابراهيم أنيس ، دلالة الألفاظ ، القاهرة ، ١٩٧٦ ، ص١٤٦.

(٢) ڤ.ڤ.ڤینۆگرادۆف،مە سەلەكانی ز ـمانی ـئەدەبی و یا سای درو ستبوونی و گەشە سەندنی،وەرگێڕانی د.ع ـیزەدین مستەفا.بەغدا.١٩٩١.ل١٨ .

(٣) لێرەدا مەبەست لە (كەرەسەی بێگانە) كەرەسەكانی زمانی عەرەبیە و هاتنیان بۆ ناو زمانی كوردی بە گشتی و شێوەزاری گەرمیان بە تایبەتی، چونكە كاتێ باسی ئەو شێوەزارە دەكەین، هاوتەریب و ڕاستەوخۆ نوساوە بە زمانی عەرەبی . ئەگەرنا هەمان شتیش ڕاستە، بەرامبەر كارتێكردنی زمانی توركی لە باكوری كوردستان و فارسی لە ڕۆژهەلات، بەلام لەگەڵ فارسیدا جیاوازیی لەوەدایە كە هاوگروپین و بەشدارین لە میراتی زمانی مردوی ئێرانی كۆن، یا هیندۆئێرانی.

ئیدیۆم و...هتد) له ناو زمانی خانەخوێی زگماکی دەگرێتەوە. ئینجا هاتنی ئەم کەرەسە بێگانانە لە دو ڕێگەوە دەبێ: یان بێگانەکان خۆیان دەیانهێنن و دایدەسەپێنن بەسەر زمانی بەزیو و خانەخوێ، یان خانەخوێیەکان خۆیان کەرەسەکان دەهێننە ناو زمانەکەیان بە ڕێگەی وەرگرتن و قەرزکردن. بەڵام لە یەك جیاکردنەوەی کەرەسە بێگانەکان، کە لە کام ڕێگەوە هاتون، کارێکی ئاسان نیە. بەگشتی، ئەمە هەندێ لەو ڕێگایانەن کە وشەی عەرەبی پیادا هاتۆتە ناو زمانی کوردی:

ـ هاموشۆی ئاشتیانە و دۆستانە، وەك هاتنی دەیان وشەی عەرەبی لە مەیدانی ڕۆشنبیری (وەکو شیعر، شاعیر، ئەدەب، کتاب، قەلەم، دەفتەر، مەکتەب، مەتعەم، فندق و....هتد).

ـ یا تێکەڵی زۆرەکی و هێرشی سەربازی و داگیرکردن، وەك هاتنی دەیان وشەی عەرەبی لەم مەیدانەوە (وەکو: عەسکەر، عەریف، نایبعەریف، ڕەبیە، دەبابە، پۆستاڵ، تەسریح و....هتد).

ـ ڕێگەی ئایینی (هاتنی دەیان وشەی وەکو ئیسلام، حەج، زەکات، کافر، شەیتان، ڕەحمان، غەزەب، لەعنەت/نەعلەت، شەرع، مارەیی، تەڵاق و....هتد).

ـ چەندین ڕێگەی تری کۆمەڵایەتی (وەك: سفور، محجبە، هەموجنێوە سادەکان)[1] و بازرگانی و ڕامیاری....هتد. هەڵبەتە سەرجەمی ئەم لایەنانەش، بەتایبەتی لایەنە ئایەکیەکانی (الجوانب الايجابية) ڕواڵەتی شارستانیت دەخەنەڕو.

بەم جۆرە دەبینین، هەرچەند ڕێژەی تێکەڵبون لە نێوان دانیشتوانی دو ئاوایی (کۆمەڵگە) زۆرتربێ، ڕێژەی ئاڵوگۆڕی وشە و کەرەسەکانی تری زمان زۆرتر دەبێ. بە پێچەوانەش، هەرچەند ڕێژەی تێکەڵبون لە نێوان دانیشتوانی دو ئاوایی کەمتر بێ، ڕێژەی ئاڵوگۆڕی وشە و کەرەسەکانی تری زمان کەمتر دەبێ. واتە، هاوکێشەی نێوان تێکەڵبون و ئاڵوگۆڕی کەرەسەکانی زمان ڕاستەوانەیە. ئینجا ئەگەر ئەم دو ئاواییە لە یەك زمان بن، (ئەگەر لە شێوەزار یا زاری جیاوازیش بن، گرفت نیە)، ئەوا، تاکو ڕادەی تێکەڵبون پتر بێ، جیاوازیی نێوانیان کەمتر دەبێتەوە و گۆڕان نامێنێ. کەواتە، ڕێژەی تێکەڵبون و ڕێژەی گۆڕان

---

(١) ئەگەر بە وردی سەیری زمانی کوردی بکەین، هیچ جنێوێکی سادەی (وشەی سادە) تیادا نابینینەوە، بەڵکو زۆربەیان لە زمانی عەرەبیەوە وەرگیراون، ئەمەش پتر بەڵگەی ئەوەیە: ئەم دیاردە ناپەسەندانە لە وڵاتی کوردەواریدا نەبون و دیاردەکە و ناوەکەی لەوانەوە هاتونەتە ناو کورد. کۆمەڵناسە کوردەکان بەڵگەی بەرجەستەییان بۆ ئەم ڕاستیە بە دەستەوەیە کە لێرەدا جێگەی باس نیە. ئەمەش ئەوە ناگەیێنێ کە کورد جنێوی هەر نەبووە، بەڵکو ئەگەر سەرنج بدەین، ئەو زاراوە کوردیانەی بۆ جنێو بەکار دێن، زۆربەیان وشەی لێکدراون. ئەمەش بەڵگەی ئەوەیە، زاراوەکان خۆکردن و دواتر و درەنگتر لە سادەکان دروستکراون.

لە نێوان ئاواییەکانی هەمان زماندا هاوکێشەیەکی پێچەوانەییە: تا تێکەڵبون زۆرتر بێ، گۆڕان کەمتر دەبێ. بەڵام ئەگەر ئەم دو ئاواییە لە دو زمانی جیاواز بن، ئەوا تاکو ڕادەی تێکەڵبون پتر بێ، جیاوازی نێوانیان کەمتر دەبێتەوە و گۆڕان زۆر تر دە بێ. چونکە هەر یەکەیان بە ئاڕاستەی دوەمیان دەگۆڕێ. کەواتە، ڕێژەی تێکەڵبون و ڕێژەی گۆڕان لە نێوان ئاواییەکانی دو زماندا هاوکێشەیەکی ڕاستەوانەیە: تا تێکەڵبون زۆرتر بێ، گۆڕانیش زۆرتر دەبێ. بۆیەش دەبینین، ئەگەرچی شێوەزاری گەرمیانی زۆر بەی سیما تایبەتیەکانی زاری کوردی ناوەڕاستی پاراستوە، بەڵام لە شێوەزارەکانی تری ناوەڕاست (موکری و سۆرانی و سلێمانی....) پتر گۆڕانی بەسەرداهاتوە. (وەکو لە دواییدا باسی هەندێ لە گۆڕانکاریەکان دەکرێ).

بەگشتی چەند فاکتەرێکیش هەن، کار لە هۆی دەرەکی دەکەن. واتە، ڕادەی ئەم تێکەڵبونە سنوردار دەکەن و ڕێژەی زۆربونی کەرەسەی عەرەبی لە ناو زمانی کوردی مەرجدار و پابەند دەکەن، کە ئەمانەن:

١ـ هۆی ڕامیاری:

لە ڕاستیدا هۆی ڕامیاری (فاکتەری سیاسی) کاریگەریەکی زۆری هەبوە لە سەر ڕادەی تێکەڵنەبونی ناوچەکانی کوردستان و ئەمەش بوەتە هۆی لێکدابڕان و پتر زەقکردنەوەی زار و شێوەزارە کوردیەکان. دەتوانین، ئەم هۆیە بکەین بە دو بەش:

أ ـ ڕامیاری دەرەوە: ئەویش پتر لەو سنورە ڕامیاریانە خۆی دەنوێنێ کە لە دوای دابەشکردنی کوردستان بەسەر وڵاتانی هاوسنوری کوردستاندا، وڵاتی کوردەواری و زمانی کوردی لێکدابڕێ و پتر بەش بەشی کرد. ئەمەش دو زیانی گەورەی لە زمانی کوردی دا:

یەکەم: بە هۆی لێکدابڕانی پارچەکانی کوردستان، ڕادەی تێکەڵی لە نێوان پارچەکان کەمکردەوە، بەمەش پەیتا پەیتا جیاوازی دەکەوێتە نێوان پارچەکان و ئەگەر بەردەوام بێ، شێوەزارێك دەبێتە دو شێوەزار و زارێك دەبێتە دو زار.....

دوەم: لە بەر ئەوەی ئەو وڵاتانەی کوردیان بە سەردا دابەشکراوە، هەریەکە بە زمانێکی جیاواز قسە دەکا (ڕوسی، تورکی، فارسی، عەرەبی) و هەر پارچەیەك ڕوەو زمانی فەرمانڕەواکەی دەگۆڕێ، لە ئەنجامدا ئاخاوتنی پارچەکانی کوردستان پتر لێکدادەبڕێن. جگە لەمەش، هەوڵی هەریەك لەم کەلە دەسەڵاتدارانە بۆ تواندنەوە و جینۆسایدی کورد بە ڕێژەی جیاواز و هەوڵی تواندنەوەی زمانی کوردی بە پیلانی جۆراو جۆر، وەك (ڕێککەوتنی نێوانیان بۆ ڕاگواستنی ٣٠کم سنورەکان و دروستکردنی پشتێنەی ئاسایش - حزام أمنی، و

ڕامیاری بە تورك و فارس و عەرەبکردن و گۆڕینی ڕەگەزنامە و....هتد)، ئەمانە هەموی کاری لە گۆڕانی زمانی کوردی بەگشتی و ناوچە لێککەوتەکان (مناطق التماس) بەتایبەتی، وەك شێوەزاری گەرمیانی و زاری کوردی خوارو (لوڕی) کردوە.

ب ـ ڕامیاری ناوەوە: ڕامیاری ناوەوەش، چ لە کۆندا و چ لە ئێستادا، سودی بۆ لایەنی یەکگرتنەوەی زمان نەبوە. هەر لە کۆندا میرنشینە کوردیەکان بیریان لە یەکخستنی زمان نەکردوەتەوە و هەر میرنشینەی زاری ناوچەکەی خۆی پەرە پێداوە و کردویەتی بە زمانی ئەدەبی ولآت، ئەمەش زارەکانی پتر زەقکردوەتەوە و لە یەکتری ترازاندون. ڕامیاری ئێستا و هاوچەرخیش بەگشتی، بیری لە یەکخستنەوەی زمانی کوردی نەکردوەتەوە و بە پێچەوانەوە، دەرچونی گۆڤار و ڕۆژنامەکان بە زاری جیا جیا و بونی بەرنامەکانی ڕادیۆ و تەلەفزیۆن بە زاری جیا جیا و هەوڵدانی هەر زارێك بۆ بەکارنەهێنانی وشە و زاراوەکانی زارەکانی تر و سەرباری ئەمەش، تەنیا گرنگی دان بە زاری ژورو و ناوەڕاست و تا ڕادەیەکی زۆر فەرامۆشکردنی زارەکانی تری وەك خوارو و ڕۆژهەلآت. دیسان هەوڵدانی هەرلایەنێك بۆ بەکارنەهێنانی زاراوەکانی لایەنەکانی تر و دروستکردنی وشەی سرك و نامۆیێك، وەك: قوتابی و خوێندکار و فێرخواز، ژن و ئافرەت و خوشك....... بۆ هەمان واتا.

٢ـ هۆی دەرونی:

(هۆیە کۆمەلآیەتی و دەرونیەکان کە لە جیاوازیەکانی سیستەمی کۆمەلآیەتی و داب و نەریت و ڕادەی ڕۆشنبیری و لایەنەکانی بیرکردنەوە و ویژدان.... هتد خۆیان دەنوێنن. هەڵبەتە جیاوازیش لەم بابەتانە لە ئامرازی دەربڕین دەنگ دەداتەوە)[1]. مەبەست لە هۆی دەرونی، ئەو کاردانەوە دەرونیەیە کە لای هەڵگرانی زمانێك (نەتەوەیەك) دروستدەبێ، ئەنجامی ڕوداوەکانی ڕۆژگار، چ ئایەکی (ایجابی) بن، چ نایەکی (سلبی). چونکە ئەگەر لە ڕوی دەرونیەوە سەیری زمان بکەین، (ڕستە: بریتیە لەو کاردانەوەیەی لای گوێگر دروستدەبێ)[2]. کەواتە، ئەگەر دەرونمان بەرامبەر شێوەزارێك، زارێك یا زمانێك ئاسودە بێ، تێکەڵی دەبینەوە و لە بەکارهێنانی سل ناکەینەوە. بەلآم بە پێچەوانە ئەگەر لە بەر هەر هۆیەکی مێژویی، ڕامیاری، کۆمەلآیەتی یا ئایینی.... هەڵوێست لە نەتەوەیەك وەربگرین و ڕقمان لێی ببێتەوە، ئەوا حەز لە زمانەکەشی ناکەین و ئارەزو دەکەین کەرەسەکانی زمانەکەیان لە ناو زمانی خۆمان بەکارنەهێنین و ئەوەی بەکاریشمان هێناوە، پاکسازی

---

(١) الدکتور علي عبدالواحد الوافي، فقه اللغة، القاهرة، ١٩٧٢، ص١٣٣.

(٢) J. Lyons, New Horizons In Linguistics, Penguin, ١٩٧٠, P ١٣.

بکەین و وشەی خۆماڵی یان وشەکانی زمانێکی دۆست یا خزمیان لە جێگا دادەنێین. لە لاییکی تریش هەوڵدەدەین، زمانەکەمان بەرامبەر ئەو زمانە پتەوبکەین و زمانەکەمان دە پارێزین لە تێکەڵبون لەگەڵی و نزیکبونەوە لێی. ئاڕاستەی گۆڕان لەگەڵیدا پێ چەوانە دەکەینەوە. هەروەك ململانێی زمانی کوردی و عەرەبی. هەروەك (فندریس) دەڵێ: (لە پاڵ فاکتەرەکانی ئابوری و ڕامیاری، فاکتەری سۆزداری (عاطفي)ش هەیە کە کاریگەریی خۆی هەیە لە سەر پاراستن و هێشتنەوەی زۆر لە زمانەکان. ئەمەش فاکتەرێکی شکۆداریە و بە زۆری لە بەهای کەسایەتی زمانەکە هەڵقولاوە)[1]. ئەگەر بەراوردێکی گۆڤار و ڕۆژنامەکانی کۆن بکەین لەگەڵ ئێستا، دەبینین: کۆنەکان پڕن لە وشە و زاراوەی عەرەبی، بەڵام ئێستا ڕێژەی وشە عەرەبیەکان زۆر کەمبۆتەوە و بەردەوام بەرەو کەمبونەوە دەچێ. ئەگەر ئاماژەیێکی ورد بۆ کرداری کەمبونەوەی ڕێژەی وشە عەرەبیەکان لە ناو زمانی کوردی بکەین، بۆمان دەردەکەوێ، لە سەرەتادا، دوای ئەوەی کوردستان کەوتە ژێر ئاڵای ئیسلام و بەهۆی بیری ئاینی، بیری نەتەوایەتی لە ئارادا نەبو، ئەوکاتە دەسەڵاتدارانی عەرەب ڕەگەزپەرستییان کەمتر نواندوە و کەمتر ستەمیان لە کورد کردوە، کوردیش ڕێزی گرتون و نەك هەر وشە و زاراوەی لێ قەرز کردون، بگرە زۆربەی زانا کوردەکانیش بە عەرەبییان نوسیوە و تەنانەت گرنگییان بە زمانی خۆیان نەداوە. بەڵام دوای سەرهەڵدانی بیری نەتەوایەتی و سەرهەڵدانی ڕەگەزپەرستیی عەرەبی، کوردیش کاردانەوەی لا دروستبوە و ئەم کاردانەوە دەرونیەش لە ناو چەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی تر دەگۆڕێ. ئەو ناوچانەی نەکەوتنە ژێر دەسەڵاتی عەرەب، کاردانەوەکەیان تا ڕادەیەك کەمتر بو، هەروەها ئەو ناوچانەی هاو سنور بون و لێك کەوتنی (تماس) ڕاستەوخۆیان لەگەڵ دەسەڵاتی عەرەب هەبو، کاردانەوەکەیان پتر بو. ئەمەش بوە هۆی مانەوەی زمانەکەیان بەگشتی و زار و شێوەزارەکانیان بەتایبەتی. یەکێ لە نمونە بەرزەکانی ئەو شێوەزارە پتەو و خۆڕاگرانە، شێوەزاری گەرمیانیە، کە سەرباری ئەو هەمو جەور و ستەمی بەردەوام و هەوڵی سڕینەوە و پاکتاوکردنی ئەو شێوەزارە بە هەمو شێوازێکی تواندنەوە: بە عەرەبکردن و ڕاگواستن و خاپورکردن و...... هتد، سەرباری نەبونی پارێزگاریکەرێکی ڕاستەوخۆ و مانەوەیان بە بێکەسی لە ژێر دەسەڵاتی دوژمن، بەڵام بە پێچەوانە زمانەکەیان لە بری لە ناوچون پتر پەرەیسەندوە[2].

---

(١) فندريس ، اللغة ، ترجمة عبدالحميد الدواخلي و د. محمد القصاص، القاهرة ، ١٩٥٠ ، ص٣٥٠ .

(٢) لەم بارەیەوە (فریاد معروف) وتارێکی لە لاپەڕە (٦)ی ڕۆژنامەی (حەمرین)ی ژمارە (١٦)ی تشرینی یەکەمی ٢٠٠٠ لە ژێر ناوی (لە بەرامبەر درێژەدان بە پرۆسەی بە عەرەب کردن و ڕاگواستنی خەڵکی ناوچەکانی کەرکوك و گەرمیان) نوسیوە و لە بەشێکی دەڵێ : (حکوومەتە مەرکەزییەکانی عیراق سیاسەتی دژ بە ئامانجەکانی خەڵکی کوردستان بە گشتی و

٣ـ هۆی جوگرافی:

(هەندێکیان ئەم پەرەسەندنی زمانە، دەگێڕنەوە بۆ جیاوازیی بارودۆخی جوگرافی و ئاوهەوای ئەو کۆمەڵانە و بەم پێیە زنجیرەیەك ڕوداو ڕیز دە کەن، کە گە لە جیاوازە کان دوچاری بونە، لە پەرەسەندنی مێژوییان. بۆ لێکدانەوەی ئەم پەرەسەندنەش چەندین ڕێباز دەگرنە بەر. بەڵام ئەم لێکدانەوە جیاوازانە، هەرچەند ڕێك بن، لە توانج دەربازیان نا بێ، چونکە ڕەسەنایەتی و سەرا پایی پتریان پێویستە، تاکو بکرێن بە بیردۆزەی چە سپاو)[1].

زۆربەی زمانەوانەکان لەو باوەڕەدان کە (- هۆ یە جوگراف یەکان، کە لە جیاواز یەکانی ئاوهەوا و سروشتی وڵاتەکە و شێوە و ژینگە و کەوتگەی ناوچەکە و.... هتد خۆیان دەنوێنن، هەروەها لە ڕوی دابڕانی ناوچەکان لە یەکتر بە هۆی چیاکان و ڕوبارەکان و دەریا چەکان.... هتد. شارراوە نیە کە ئەم جیاوازی و بەربەستە شروشتیانە - زو یا درە نگ - دەب نە هۆی جیاوازی و دابڕانی زمانەکان)[2]. بەڵام لە ڕاستیدا هیچ پەیوە ندییکی ژیرب یێژی لە ن یێوان جوگرافیا و زماندا نیە. ئەگەر هیچ پەیوەندییێکی لەو بابەتە هەبوایە، دەبوایە خەڵکی هەمو چیاکانی جیهان کە هەمان ئاوهەوایان هەبێ، وەکو یەك و بە هەمان زمان بدوێن، بە هەمان شێوەش خەڵکی بانەکان و دەشتەکان و....هتد. بەڵام پەیوە ندیی جوگراف یا بە زما نەوە ئەوەیە کە دیاردە جوگرافیەکان کار لە ڕادەی تێکەڵبونی ئاواییەکان دەکەن و ڕێژەی گۆڕانیان سنوردار دەکەن. بۆیە لێرەدا مەبەست لە هۆی جوگرافی، تەنیا تەك یەکی کەوتگەی جوگرافی[3] و هاوسێیەتی زمانی کوردی و عەرەبی نیە، بەڵکو جگە لەمە، پتر مەبەستمان تۆبۆگراف یای کوردستان و کاریگەریی بەرزی و نزمی و سەختی و ئاسانی ئەو خاکەیە، سەرباری جۆراوجۆری

ناوچەی کەرکوك و گەرمیان بە تایبەتی پیادەکردووە و دەکات .... ئێستاش بە پێی بەرنامەیەکی نەخشە بۆ داڕێژراو درێژە بە سیاسەتی ناڕەوای خۆی دەدات لە بە عەرەب کردن و ڕاگواستنی هاووڵاتیانی کوردی سنوورییەکەی ناوچەی گەرمیان .... هەڵبەت شێواندنی واقیعی نەتەوایەتی و جوگرافی سنووری کەرکوك و دەوروبەری چەندین شێوە و شێوازی بە خۆوە گر تووەو هەر جارەی بە بیانوویەکی پوچەڵەوە خەڵك لە سەر زێدی باو و باپیرانیان دەردەکەن و دەست بە سەر زەوی و زار و ماڵ و موڵکیاندا دەگرن و دەربەدەر و ئاوارەی باشوری عێراق و سنوری ئیدارەی حکومەتی کوردستانیان دەکەن و بە کۆمەڵ (عەرەب) لە شوێنەکانیانی دیکەی باشوور و ناوەڕاستی عێراقەوە دەهێنن و لەو ناوچە کوردن شینانەدا نی شتەجێیان دە کەن.......

هاوکات لەم چەند ڕۆژەی دواییشدا زیاتر لە ((٨٠)) گوندی کوردنشینی لە دە ڤەری گەرمیان و سنوری یە کەی ئ یداری پارێزگای کەرکوك بە مەبەستی ڕاگواستن و وەرگرتنی پارەی زەوی و زار و موڵکەکانیان ئاگادار کراونەتەوە کە بە زوو ترین کات سەر لە کارگێڕی خۆجێیەتی پارێزگای کەرکوك بدەن ....).

(١) الدكتور ابراهيم السامرائي ، مباحث لغوية ، النجف ، ١٩٧١ ، ص١٤٨ .

(٢) الدكتور علي عبدالواحد الوافي ، فقه اللغة ، القاهرة ، ١٩٧٢ .

(٣) Leonard Bloomfild , LANGUAGE , LONDON , ١٩٦٩ , P ٣٢١- ٣٤٥ .

ئاوهەوا[1] لە سەر ڕادەی تێکەڵبون و گۆڕانی زمانی کوردی بەگشتی و دەرخستنی ڕێژەی گۆڕان بە پێی ڕێژەی سەختی ژینگەکەی. چونکە ڕاستیەکی بەڵگە نەویستە، تاکو ڕێژەی سەختیی خاك زۆرتر بێ، ڕێژەی تێکەڵبون و هاتوچۆ کەمتر دەبێ، تاکو هاتوچۆش کەمتر بێ، ڕێژەی گۆڕان کەمتر دەبێ. ئەمەش وایکردوە، ناوچە شاخاویە سەختەکان پتر پاراویی زمانی خۆیان بپارێزن و کەمتر بگۆڕێن، بە پێچەوانەش ناوچە دەشتاییە ساناکان پتر تێکەڵاو بن و کەمتر پاراویی زمانی خۆیان بپارێزن. بەم پێیە ئەگەر سەیری نەخشەی کوردستان ژمارە (٥) بکەین، دەبینین: تاکو بەرەو باکوری کوردستان بچین، ڕادەی سەختیی سروشتی جوگرافی لە هەمو بارێکەوە: بەرزونزمی (تۆپۆگرافی)، ئاوهەوا، چەم و ڕوبار... سەختتر و توندتر دەبێ و بە پێچەوانەش تا بەرەو باشوری کوردستان بچین سەختیی باری جوگرافی کەمتر و ئاسانتر دەبێ. بۆیە دەبینین، تا لە باشور بەرەو باکور بچین، توانای هاتوچۆ کەمتر دەبێتەوە و ڕادەی تێکەڵبون و گۆڕانی زمانیش کەمتر دەبێتەوە. هەڵبەتە، تا ناوچەکە شاخاوی تر و سەختتر بێ، گۆڕانی زمان لەو ناوچەیە کەمتر ڕویداوە و پتر زمانەکە بە پاك و پاراوی ماوەتەوە. ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ، ڕادەی پاراویی زمان لەگەڵ سەختیی باری جەگرافی هاوڕێژەیە و هاوکێشەکەیان ڕاستەوانەیە: تا باری جوگرافی ناوچەکان سەختتر بێ، ڕادەی پاراویی زمانەکەیان زۆرترە و بە پێچەوانەش تا باری جوگرافی ناوچەکان ئاسانتر بێ، پاراویی زمانیان کەمترە و ڕادەی تێکەڵبونیان زۆرترە. چونکە ئاسانی هاتوچۆ و زۆری تێکەڵبون، دەبنە هۆی ئەوەی زوتر شارستانیەت (بە هەمو وشە و زاراوە و بیرۆکەکانیەوە) بگاتە ناوچە ئاسانەکان پێش ئەستەمەکان و بەم جۆرە گۆڕانی زمان، لەو ناوچە ئاسانانە زوتر و خێراتر و فراوانتر دەبێ.

(١) فوآد حمه خورشيد ، اللغة الكردية التوزيع الجغرافي للهجاتها ، بغداد ، ١٩٨٣ ، ص٢٧ .

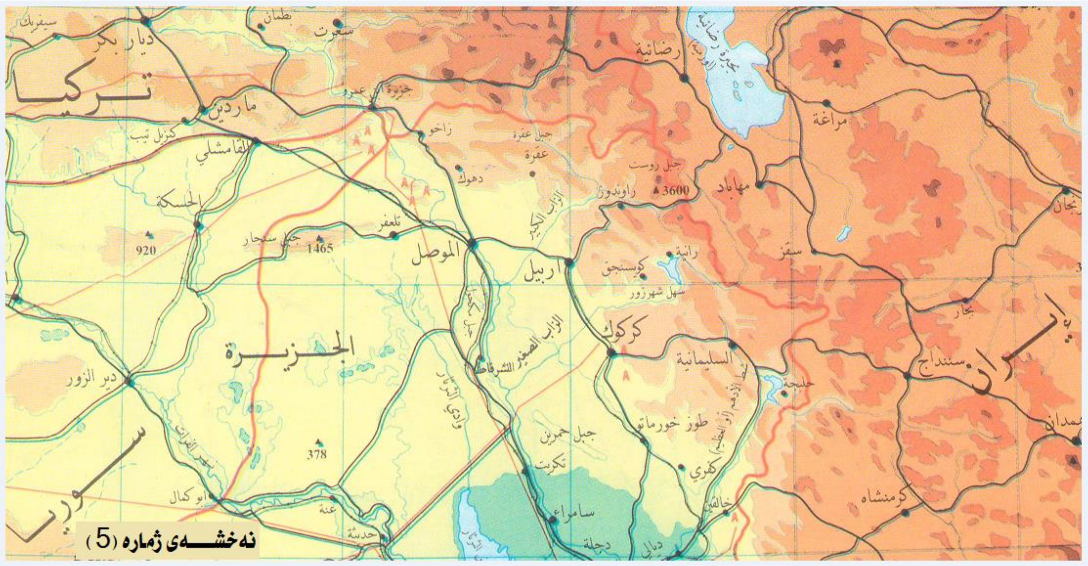

نەخشـــەی ژمارە (5)

کەواتە، ڕادەی شارستانیەتی و ڕادەی گۆڕانی زمان ڕاستەوانەن، چونکە (بێگومان بە پێی پێویستیەکانی شارستانیەتە نوێیەکان وشەی نوێش پەیدا بون)[1]، بەڵام هاوکێ شەی شارستانیەت و پاراویی زمان پێچەوانەن. چونکە هیچ شار ستانیەتیێك بەبێ وەر گرتنی بیروڕای شارستانیەتیەکانی تر بنیات نانرێ و بیروڕاش بە بێ زمان و زاراوەکانی وەرناگیرێ. کەواتە، هیچ شارستانیەتییکی پاراو و بێگەرد نیە و بەم پێیەش زمانی پاراو و بێگەرد نیە، چونکە (زمانیش، هەر زمانێك بێت، بە شێکە لە شار ستانێتی ی ئەو میللە تەو، لێ ی جیاناکرێتەوە. بگرە وەکو شارستانێتیش وایە، بە پێی کەڵەکەبونی بەری هەمو دەستکەوتن و سەرکەوتنێکی مەزن، کە ئەو میللەتە بە تاقیکردنەوەیەکی دورودرێژ دەزگیری کردوە، نەك هەر کار لە شارستانێتی ی ئەو میللەتە دەکات، بگرە تینی بۆ زمانەکەشی دێت و جۆرە گۆڕران و پێشکەوتن و پەرەسەندنێکی بۆ ساز دەدات..... زمان بە درێژایی تەمەنی چاخ بە چاخ گۆڕرانی بە سەردا د یێت و، بە گوێرەی هەلو مەرجی جوگراف یایی ناو چەکانی، ناونیشانەکانیشی جۆراوجۆر دەکەن. واتا ئەم جۆرە زمانە لە پێشکەوتندایە)[2]. ئینجا ئەگەر هۆی شارستانی بە هەمو لایەنەکانیەوە فاکتەری زۆربونی زاراوە و گۆڕینی ز مان بێ، ئەوا هۆیە جوگرافیەکان بەربەستێکن لە ڕێگەی زو و درەنگی هاتنە ناوەوەی ڕادەی شار ستانیەت، بەتاییەتی لە کۆمەڵگای کوردەواریدا، چونکە بە زۆری ئێ مە شار ستانیە تمان وەرگر تـوە و کەمتر بنیا تمان ناوە.

---

(١) دكتور محمود فهمي حجازي ، علم اللغة العربية ، الكويت ، ١٩٧٣ ، ص ٣٠٢ .

(٢) فو ئاد حە مە خور شید،زمانی کوردی - دابە شبوونی جوگراف یایی دیالێک تەکانی،وەرگێڕانی حەمە کەریمی هەورامی،بەغدا،١٩٨٥،ل٨٥

دوەم - هۆی ناوەکی:

هۆیە ناوەکیەکان، ئەو فاکتەرانە دەگرێتەوە، کە لە ناوەوە دەبنە هۆی گۆڕینی زمان. واتە، پەیوەندییان بە خودی زمانەوە هەیە و کارتێکەرەکانی دەرەوە، ڕۆڵ لە ڕێژەی کاریگەرییان نابینن. بەگشتی، هۆیە ناوەکیەکان لە دو فاکتەر کۆدەبنەوە: کات و وزە.

مەبەست لە کات، ماوەی خایاندنی زنجیرە دەنگەکانە، بۆ گەیاندنی واتاکان. مەبەستیش لە وزە، ئەرك و ماندوبونی قسەکەرە، تاکو دەنگەکان دروستدەکا و واتاکانی لێ باردەکا، هەروەها ماندوبونی گوێگریشە، تاکو دەنگەکان شیدەکاتەوە و واتاکانیان لێ دادەگرێ. لە سەر ئەم بنچینەیەش ڕێسایەك دێتە ئارا: هەرچەند واتای زۆرتر لە سەر زنجیرە دەنگی کورتتر بار بکرێ، قسەکەر قازانج دەکا و وزە و کاتی بۆ دەگەڕێتەوە.

هەڵبەتە ئێمە زنجیرە دەنگەکان بەکار دێنین، بۆ گواستنەوەی ئەو واتایانەی (بیرۆکانەی) لە مێشکماندا هەن[1] بۆ مێشکی بەرامبەرەکەمان (گوێگر). مرۆڤ هەر لە سەرەتاوە پێویستی بەوە بوە کە ئەو بیرۆکانەی لە ئەنجامی تاقیکردنەوەکانی ژیانی ڕۆژانەی فێریان بوە و ئەو بەهرانەی بە درێژایی تەمەن فێریان بوە، بیگەیێنێتە منالەکانی خۆی، بۆ ئەوەی منالەکەی توشی ئەو هەلانە نەبێتەوە کە خۆی پێیاندا تێپەڕیوە و لە سەر زەمینەی سەرکەوتنەکانی خۆی، بناغە بۆ سەرکەوتنی زۆرتری منالەکانی دابنێ. بەم جۆرە نەوەی دوەمیش بەهرەکانی تەمەنی خۆی و ئەو بەهرانەی لە نەوەی یەکەم فێری ببو، دەیداتە نەوەی سێیەم و ئیتر نەوە دوای نەوە و پشتاوپشت بەهرەکان بەردەوام کەلەکەیان کردوە و زۆرتر بون و هاتنە خوارەوە، تاکو گەیشتە ئەم ڕادەی پێشکەوتنەی ئەمڕۆ. گومانیش لەوەدا نیە کە ئەم هەمو زانیاریانە، بە هۆی زمانەوە، لە نەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکی تر گوازراونەتەوە. (ژیانی کۆمەڵایەتی مرۆڤ لە بنەڕەتدا لە سەر بنچینەی زانیاری هاوبەش - شارستانیەتی Culture - دامەزراوە و زمان ئامێری سەرەکیە بۆ گونجاندنی ئەو هاوبەشی زانیاریە. بە هۆی زمانەوە دەتوانرێ، لە مێشکی یەکتردا فۆتۆکۆپی بیرۆکەکان بکرێ، قسەی ئاڕاستەکراو Guided Imitation هەروەك ئەوەی لە میانی بەکارهێنانی زمان پیادە دەکرێ، بەو ئامرازە دادەنرێ کە شارستانیەتی دروستدەکا و ئەو هۆیەیە کە شارستانیەتی لە کەسێکەوە دەگەیێنێتە کەسێکی تر و لە نەوەیەکەوە دەیگوازێتەوە بۆ نەوەی دواتر)[2]. ن کولی

---

(١) ئێمە چۆن بۆ گواستنەوەی ماڵەکەمان لە خانوێکەوە بۆ خانوێکی تر ، پێویستیمان بە پیکابێکە ، ئاواش بۆ گواستنەوەی واتا لە مێشکێکەوە بۆ مێشکێکی تر ، پێویستیمان بە زنجیرەی دەنگە، تاکو واتاکانمان بۆ هەڵگرن و بیگوازنەوە .

(٢) بروفسور.روي.سي.هجمان، اللغة والحياة والطبيعة البشرية، ترجمة دكتور داود حامي أحمد السيد، الكويت، ١٩٨٩، ص١٧٧.

لەوە ناکرێ، بیر و زمان یارمەتیدەر و هاوشانی یەکتر بون بۆ پێ شکەوتن، چونکە (زمان دەفری بیرە، دەیپارێزێ و دەریدەبڕێ و بە پەرەسەندنی، پەرەدار دەبێ، لە خستنەڕوی پەیوەندیی پتەوی نێوان بیر و زمان دەبینین، کاتێ بیر گەشەدەکا و پەرەدەسێنێ، ئەوا پەرەش بە زمان دەدا و گەشەی پێ دەکا، تاکو شیاوی دەربڕینی ئەو بیرە بەرزەفڕە بێ.. بیر، ئەو نهێنیە مرۆڤایەتیە پێشکەوتوەیە کە هەمیشە چاوی بڕیوەتە بێخەوشی. ئەم بیرە لەو کاروانەیدا پێویستی بە زمانێکە پەیامەکەی بگەیێنێ. کەواتە، دەبێ، ئەم زمانەش ڕو لە بەرزی و پێشکەوتن بێ، بەڕادەیەك بتوانێ، لەگەڵ پەیامی بیر یەکانگیر بێ. قسەکردنیش دیاردەیەکە، پابەندی بیرە. نمونەش زۆرە، لەو واژانەی بە پێی پەرەسەندنی بیر گەشەیان کردوە و پێشکەوتون)[1]. کەواتە، ئەگەر مرۆڤی سەرەتایی چەند بیرۆکەیەکی سادە و ساکاری لا بوبێ دەربارەی ڕاوشکار و ئاژەڵداری و کشتوکاڵ... ئەوا پێویستی بە چەند زنجیرە دەنگێکی کورت و سادە و ساکاریش بوە بۆ دەربڕینیان، ئەمەش بە کاتێکی کەم و وزەیەکی کەم ئەنجام دەدرێ. بەڵام بە تێپەڕبونی ڕۆژگار و زۆربون و فراوان بونی بەهرەکان، بیرۆکەکانیش زۆرتر و فراوانتر بون و پێویستییان بە زنجیرە دەنگی درێژتر و هەڵگری واتای زۆرتر بون، هەڵبەتە ئەمەش وزە و کاتی زۆرتری دەوێ. چونکە (گۆڕانی ڕێبازی ژیان، دەبێتە هۆی پەیدابونی بیرۆکە و بۆچونی نوێ، بیرۆکە و کەرەسە نوێیەکانیش زاراوەی نوێ و شێوەی نوێی ئاخاوتن دروست دەکەن)[2]. لەمەدا ئەوەمان بۆ دەرەکەوێ، هەرچەند ڕۆژگار تێبپەڕێ، ژیانی کۆمەڵگای مرۆڤایەتی بەرەو پێش دەچێ و بیر و زمانیش هاوشانن و پەرەدەسێنن. چونکە (لە نێوان هەر زمانێك و شێوەی بیرکردنەوەی ئەو کۆمەڵە، کە پێی دەدوێت، پێوەندییەکی بەهێز هەیە و بەم جۆرەش ئەو ڕێکبونە زمانەوانی یە پێوەندی بە بینای بیر و دیاردەکانی، هەروەها لەگەڵ فەلسەفەی ژیانی ئەو کۆمەڵەدا هەیە، وە ئەو زمانە دەبێتە ئاوێنەی پلەی شارستانیەتی و کولتوری کۆمەڵەکە و هەستی لە سەردەمێکی تایبەتی دا دەردەبڕێت، لەبەر ئەمەیشە جیاوازی یەك لە پلەکانی کۆچەرایەتی و نیشتەجێ یی (پلەی کشتوکاڵ) و پلەی پیشەسازی بڵنددا لە هەمان زماندا بەدی دەکرێت، ئەمیش لەبەر هۆی بەجێ هێنانی پێویستیەکانی ئەو شێوە ژیانانەن، وە بە پێ ی وشەو ڕستە تۆمار کراوەکان دەتوانین لە شێوەی بیرکردنەوەی کۆمەڵە کۆنەکانی ڕۆژهەلاتی نێوەڕاست تێ بگەین و پلەی بینای ئابوری و کۆمەلایەتیان بزانین. لە مێژوی کورددا وەکو مێژوی هەر میللەتێك ئەم دیاردانە روی داوەو

(١) الدكتور حاتم صالح الضامن ، علم اللغة ، بغداد ، ١٩٨٩ ، ص١٤٥ .

. HENRY CECIL WYLD , THE GROWTH OF ENGLISH , LONDON , ١٩٤٢ , P ١١١ . (٢)

بەهەمان پلانەشدا تێ پەریون و زمانی کوردیش بە پێ ی ئەو دیاردانە هەمیشە لە گۆڕین دا بوە)[1]. ئینجا دوای ئەو هەمو پێشکەوتنە شارستانیەتەی لە هەمو بوارەکانی ژیان هاتۆتە ئارا، تۆ بڵێی، ژمارەی بیرۆکەکان گەیشتبێتە چەند؟ و هەر بیرۆکەیەکیش بە چەند وشە دەربڕێ؟. ڕۆژێ لە ڕۆژان ئەگەر فەلسەفە زانستی تاقانە بوبێ! ئێستا دەبێ، چەند هەزار زانست و لق و پۆپی لێ بوبێتەوە ؟ بۆ نمونە، وردتر سەیری نەخشەی ژمارە (٢) بکە کە بە هێڵکاری هەندێ لقەکانی زمانەوانی و پەیوەندیی نێوان زمانەوانی و هەندێ لە زانستەکانی تر پیشاندەدا[2]. بێ گومان نکوڵی لەوە ناکرێ کە سەرباری ئەو لێ شاوە بەردەوا مەی پە یدابونی و شە، هە ندێ و شەش لەناوەدە چێ، چونکە (واژە کان ألألفاظ- وە کو گیانلەبەرەکان، ڕەنگە هەندێکیان لە ناو بچن و هەندێکیان بمێنن و بە پێی بەکارهێنانیان لە ساتە جیاوازەکان بارگەی واتاییان لە بەهێزی بۆ بێهێزی، یا بە پێ چەوانە د گۆڕێ)[3].

هەروەها (پەرەسەندنی واتایی لە زماندا ئەوە دەگرێتەوە، کە هەندێ وشە پەیدادەبن کە لە پێشتردا نەبون و هەندێ وشەش جێگۆڕکێ دەکەن کە پێشتر بەکاردەهاتن، یا بە یەکجاری لە ناو دەچن)[4]. بەڵام ژمارەی ئەو وشانەی لەناودەچن، زۆر کەمترە بەرامبەر ئەو لێشاوی وشانەی کە بەردەوام پەیدادەبن، چونکە ئەگەرچی (ژ مارەی و شەکانی هەر ز مانێ هەمیـ شە لە گۆڕاندایە. هەر ڕۆژەی دەیەها وشەی تازەی دێ تە ناو و دە یەهای لێ لە بەکارهێنان دەکەوێ)[5]، بەڵام (لە زۆربەی زمانەکاندا، وشە کەرەسەیەکی زیندوە کە ڕۆژگار کاری تێ دەکا و پەرەی پێ دەدا و دەیگۆڕێ و تایبە تمەندیی واتایی نوێ پەیدا دەکا و کەم یا زۆر بەکاربردن لە بنچینەکەی دوری دەخاتەوە)[6]. کەواتە، ئێستا ژ مارەی و شە و بیرۆ کەکان بێپایا نە و مرۆڤیش وەکو جاران پێویستی بەوەیە، ئەو هەمو زانیاریانەی فێری بوە، بیگەیێنێتە نەوەی نوێ. ئایا بۆ گەیاندنی ئەو زانیاریانە چەند کاتی پێویستە؟ ئا یا مرۆ ڤی هاو چەرخ بۆ گواستنەوەی زانیاریەکانی بۆ نەوەی دوای خۆی هەمان کاتی مرۆڤی سەرەتایی پێوی ستە؟.

هەڵبەتە، چۆن بیرۆکە و وشەکان هەزاران جار بونە تەوە، بە هەمان شێوەش، کاتی پێویستیش بۆ ئەم کردارە هەزاران جار دەبێتەوە. بەڵام ئەگەر سەرنجێکی ورد لە کات بدەین،

---

(١) د. جمال رشيد أحمد ، لێ کۆڵینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی مێژووی وڵاتی کوردەواری ، بەغدا ، ١٩٩٨ ، ل ٦.

(٢) د.نبيل علي، نحو نظرة أشمل للغة،العدد السابع والثامن عشر من سلسلة كتاب قضايا فكرية، القاهرة، مايو١٩٧٧، ص٣١٤.

(٣) حسن عون ، دراسات في اللغة والنحو العربي ، معهد البحوث والدراسات العربية ، ١٩٦٩ ، ص١٨ .

(٤) الدكتور علي عبدالواحد الوافي ، فقه اللغة ، القاهرة ، ١٩٧٢ ، ص٣٢٥ .

(٥) د.وريا عمر امين ، چەن ووشە لە زمانا هەیە ؟ ، ڕۆژنامەی العراق ، چوارشەممە ، ١٩٨٤/٣/١٤ .

(٦) الدكتور ابراهيم السامرائي ، مباحث لغوية ، النجف ، ١٩٧١ ، ص١٤٩ .

دەبینین: کاتی ڕەخساو نەگۆڕاوە. واتە، مرۆڤی هاوچەرخیش هەمان کاتی بە دە ستە کە مرۆڤی سەرەتایی بۆی ڕەخسا بو. مەبە ستمان، هەمان شەو و ڕۆژەکە یە و هەمان (٢٤) کاتژمێرەکەیە. بۆیە ئەگەر مرۆڤی سەرەتایی کاتی زیادی هەبوبێ، ئەوا مرۆڤی هاو چەرخ بە هیچ شێوەیەك کاتی بەش ناکا، ئەگەر بەردەوامیش قسە بکا. بۆیە ناچارە، خێراتر قسە بکا، تاکو سەرجەم مەبەستەکانی بگەیێنێ. بەڵام خێرایی قسەکردنیش پێویستی بە وزە و توانایە و وزە و توانای مرۆڤیش چ لە قسەکردن و چ لە بیستن سنوردارە. چونکە ئا خاوتن و بیستن، دو کرداری پێچەوانەن و پێویستییان بە چەند هەنگاوێکی گ شتی هە یە، کە ئەمانەن[1]:

هەنگاوەکانی کرداری ئاخاوتن	هەنگاوەکانی کرداری بیستن
١ـ بیرۆکە دەکاتە وێنە.	١ـ هێ ما دەنگ یەکان دەکا تەوە وێنە.
٢ـ وێنەکان دەکاتە هێمای دەنگی.	٢ـ وێنەکان دەکاتەوە بیرۆکە.

ئەوەی شایانی باسە، هەمو وشەیەك لە مێ شکی مرۆ ڤدا پێ کدێ لە وێنە یەك و هێمایەکی دەنگی کە پەیوەندییێکی هۆشەکی توند دەیانبەستێتەوە[2]. ئینجا ئەگەر نەتوانرێ، کات درێژتر بکرێتەوە (چ کاتی تەمەن و چ کاتی شەو و ڕۆژ) و نەشتوانرێ، لە مە خێرا تر قسەبکرێ و ببیـ سرێ، کەوا تە، مرۆڤ نا چارە و نابەدە ست (لا ارادی) ز مانی د گۆڕێ و کورتبێتەوە، تاکو فریای گەیاندنی ئەو هەمو پێشکەوتنە بکەوێ کە لە هەمو بورێ کدا ڕویداوە و لە مێشکدا ڕەنگرێژ بوە و بە زمان دەردە برڕێ. (کورت کرد نەوەش لە کورد یدا دەستورە، هەر ماملەتێکیش بەر دەستور کەوت پەسندە)[3]. کورتبونەوەی زمان واتە، گەیاندنی واتای زۆر بە زنجیرە دەنگی کورت. ئەمەش لە کورتبونەوەی وشە و ڕستەکان خۆی دە نوێنێ. لە زمانی کوردیدا کورتبونەوە و گۆڕانی زمان زۆر بە زەقی هەستی پێ دە کرێ، بەتای بەتی چونکە زمانی کوردی لە مێژ نیە، دەستی بە نوسین کردوە و زمانێکی ستاندەری سەرا پای نیە. کورتبونەوەی زمانی کوردی، لە سێ ڕواڵەتدا بەرچاو دەکەوێ:

١ـ کرتانی وشە:

---

(١) فردينان دي سوسور، علم اللغة العام، ترجمة الدكتور يوئيل يوسف عزيز، موصل، ١٩٨٨، ص٣٠.

(٢) ستيفن أولمان، دور الكلمة في اللغة، ترجمة دكتور كمال محمد بشير، مكتبة الشباب، ١٩٧٣، ص ٦٢.

(٣) مسعود محمد، ورد بوونەوە لە چەند باسێکی ڕێزمانی کوردی، بەغدا، ١٩٧٤، ل ٢١.

لەم کردارەدا، یەکێ لە وشەکانی ڕستە، یان پتر دەکر تێ و نامێ نێ. (هە ندێ لە وشەکان لەناوچون لە بەر گرانی دەربڕینیان... هەندێکیشیان لە بەر وردی ناوەڕۆکە کەی یان نەمانی پێویستی پێیان لە دیالێکتە ئاساییەکان، یان کەمی خولانەوەی بەکارهێنانی، یان بونی واژەیەکی هاوتای. بۆیە وا باوە زارەکانی ئاخاوتن زۆر پێویستە کە کورت ببنەوە و لەناوچونی هەزاران وشەی زمان و نەهێ شتنی هاوا تای زۆر)[1]. بۆ نمو نە لە د یالێکتی ناوەڕاستدا بەردەوام ڕاناوە جیاکان لە کاتی ق سەکردندا دە کرتێن، مە گەر بۆ دا کۆکی (تأیید) یا وەڵامی پرس بەکاربێن. وەك:

من دەچم بۆ بازاڕ ⟵ دەچمە بازاڕ. لەم کورتبونەوەیەدا ڕاناوی سەربەخۆی (من) و ئامرازی پەیوەندی (بۆ) کرتان، چونکە ڕاناوی لکاوی (م) و مۆرفیمی بە ستنی (ە) وا تای ئەوان دەگەیێنن.

٢ـ لێکدانی وشە:

لێکدانی وشەش، کردارێکی ترە بۆ کورتبونەوەی زمان. واتە، لە بری دو و شە، کە دەکاتە دو زنجیرە دەنگ و پچڕان لە نێوانیان هەیە، لێکدەدرێن و دە بن بە یەك ز نجیرە دەنگ. وەك: برای باوك ⟵ مام ، ژنی مام ⟵ مامۆژن/ ئامۆژن، ئەم ڕۆژ ⟵ ئەمڕۆ، لە ئێرە ⟵ لێرە، من بەردێکم لە ئەو دا ⟵ لێمدا ، من لە تۆ دەگرم ⟵ دەتگرمێ....

٣ـ کرتانی دەنگ:

لە کاتی قسەکردندا، زۆر جار دەنگێك یا پتر دەکرتێن و دەرنابڕرێن. وەك:

کارم کرد ⟵ کارم کر، بارت برد ⟵ بارت بر، نانی خوارد ⟵ نانی خوار.....

دەهێم ⟵ دێم، دەهاوێم ⟵ داوێم ، دەهێڵن ⟵ دێڵن....

٤ـ لێکدانی دەنگ:

کرداری لێکدانی دەنگیش شێوازێکی تری کورتبونەوەی وشەکانە. چونکە (هەرگیز ناکرێ، واژەکان لە دۆخێکدا بمێننەوە و هیچ چارەیەك نیە و هەر دەبێ بە پ ێی سەردەمە جیاوازەکان پێشکەوتنێکی زۆر بە خۆیانەوە ببینن)[2]. وەك:

و × ە ⟵ ۆ: بوەتە مام وەستا ⟵ بۆتە مامۆستا، ئەو شەو چوەتەوە ⟵ ئەوشۆ چۆتۆ

ە × ی ⟵ ێ: سەیرکە ئەم پەیڕەوە ⟵ سێرکە ئەم پێڕەوە، چواریەکی سولەیمانی ⟵ چارێکی سولێمانی. زیادەڕەوی تیادا ⟵ زێدەڕۆی تێدا....

---

(١) الدکتور علي عبدالواحد الوافي ، فقه اللغة ، القاهرة ، ١٩٧٢ ، ص ١٤٧ .

(٢) هەمان سەرچاوەی پێشو، ل١٣٥.

شایانی باسە، کە لە کاتی ئاخاوتندا کورتبونەوەی ئەوتۆ ڕودەدا کە تۆمارکردنی بە نوسین کارێکی ئاسان نیە و جۆر و ڕێژەی کورتبونەوەکانیش لە شێوەزارێك بۆ شێوەزارێکی تر و تەنانەت لە کەسێکەوە بۆ کەسێکی تر دەگۆڕێ.

بەندی چوارەم

﴿گۆڕانی ڕاناوە کەسیەکان لە شێوەزارەکاندا﴾

لێرەدا بۆ سەلماندن و پراکتیزە (تطبیق) کردنی ئەم ڕا ستیانەی لە بە ندەکانی سەرەوەدا هاتون، گۆڕانی یەکێ لە بەشە گرنگەکانی ئا خاوتن وەردە گرین کە (ڕا ناوە کەسیەکان)ن. ئەمەش واتای ئەوە نیە، لە بەشەکانی تر گۆڕان ڕوی نەداوە، یا پراکتیك ناکرێ، کە لەم تۆژینەوەدا بواری بەراوردکردنی گۆڕانی کەرەسەکانی تری زمان نیە.

(زمان بە پێی کات دەگۆڕێ و بەم پێ یە کوردی سەدەی هەژدە و حەڤدە دەبێ لە کوردی ئەمڕۆ جیاواز بو بێت. دەربارەی گۆڕان بە شێوەیەکی گشتی دەبێ، سێ ڕاستی لە بیرنەکەین:

١ـ هەمو زمانەکانی جیهان هەمیشە لە گۆڕاندان و لە توانای کەسدا نی یە ئەم گۆڕانە ڕاگرێ یان کەمی بکاتەوە یان بە تەواوی نەیهێڵێ، چونکە گۆڕان لەگەڵ هەڵکەوتی زمان خۆیدایە.

٢ـ مەرج نی یە گۆڕان زمان بەرەو تێکدان و هەڵوەشاندن و لە ناو چون بەرێ وەك هە ندێ کەسی ساویلکە باوەڕیان وابو بەڵکو گۆڕان لەوانەشە زمانەکە ئاسانتر بکات و وزەپارێز بێ.

٣ـ گۆڕان بە پێی یاسا و دەستور ڕو دەدات و لە خۆوە و بێ سەر و شوێن ناب ێت. هەر لە بەر ئەمەشە کە تەنیا چەند جۆرێك لە گۆڕان لە لە زمانی مرۆڤدا دەبینرێت و هەر ئەمانەش بە گۆڕانی ئاسایی دادەنرێن.

ئاشکرایە کە گۆڕان لە هەمو ئاستەکانی زما ندا ڕو دەدات و (ئا ستی فۆنۆ لۆجی و فۆنەتیك، ئاستی مۆرفۆلۆجی، سینتاکس و سیمانتیکس) لە هەر ئاستێکدا چەند شێوەیەکی گۆڕان بە دی دەکرێ)[1]. گۆڕانی ڕاناوە کەسیەکان لە ئاستی ڕێزمانە (وشەسازی و ڕستەسازی) و بە زۆری لە ئاستی ڕستەسازی دەرەکەوێ.

بە پێی بەندەکانی سەرەوە، دەگەینە ئەوەی، لە وڵا تی کوردەوار یدا، هەر چەندە ڕادەی شارستانیەت لە ناوچەیەك پێشکەوتوتربێ، ڕێژەی گۆڕانی زمان زۆرترە. بەڵام ڕادەی پێشکەوتنی شارستانیەتیش پابەندە بە سەختی باری جوگرافیا. وا تە، هەر چەند باری جوگرافیای ناوچەکە سەختتر بێ، هاموشۆ و تێکەڵبونی گرانترە و بەم پێیە، شار ستانیەتی

---

(١) محمد معروف فتاح، زمانەوانی، زانکۆی سەلاحەدین، ١٩٩٠، ل١١٤.

درەنگتر دەگاتێ و لەم ڕووەوە دواکەوتوترە. بەتایبەتی لە کورد ستان، چونکە ڕێگاو بانی ناوچە شاخاویەکان تا ئێستاش بە پێی پێویست نیە. بۆیە، بە شێوەیەکی گ شتی، تاکو بەرەو ناوچە شاخاویەکان (باکور) بچین، ڕادەی پاراویی زمانی کوردی زۆرترە و ڕادەی گۆڕان کەمترە، بە پێچەوانەش، تاکو بەرەو ناوچەی دەشتەکان (باشور) بچین، ڕادەی گۆڕان زۆرترە. لە هەر ناوچەیەکیشدا، ئەو ئاواییانەی کەوتونەتە سەر ڕێگا گ شتیەکانی هاتو چۆ، پتر گۆڕانیان بەسەردادێ، بە بەراوردکردن لەگەڵ ئاواییە لاپەڕگەکانی هەمان ناوچە. بەم پێیە دەبینین، لەبەرئەوەی زاری ڕۆژهەلات (هەورامانی)، کەوتۆتە ناوچەیەکی شاخاوی سەخت و لاپەڕگە، لە زارەکانی تر کەمتر گۆڕانی بەسەرداهاتوە و لە دوای ئەو، زاری باکور (بادینی) دێ، کە لە ناوچەیەکی سەختی شاخاویە، بەلام سەرەڕێگا و کەمتر لاپەڕگە یە. ئینجا زاری ناوەڕاست (سۆرانی) دێ، کە لە زاری باکور و ڕۆژهەلات پتر گۆڕانی بەسەردا هاتوە و لە دوای ئەویش زاری خوارو (لوڕی) دێ، کە لە دیالێک تەکانی تر پتر گۆڕانی بە سەردا هاتوە. هەڵبەتە، لە هەر یەکێکیش لەم زارانە، شێوەزاری لای خوارەوەیان پتر گۆڕانیان بە سەردا هاتوە، ئەگەر بەراوردیان بکەین، لەگەڵ شێوەزارەکانی سەرەوەیان. هەروەك لە نەخشەی ژمارە (٦)دا دیارە.

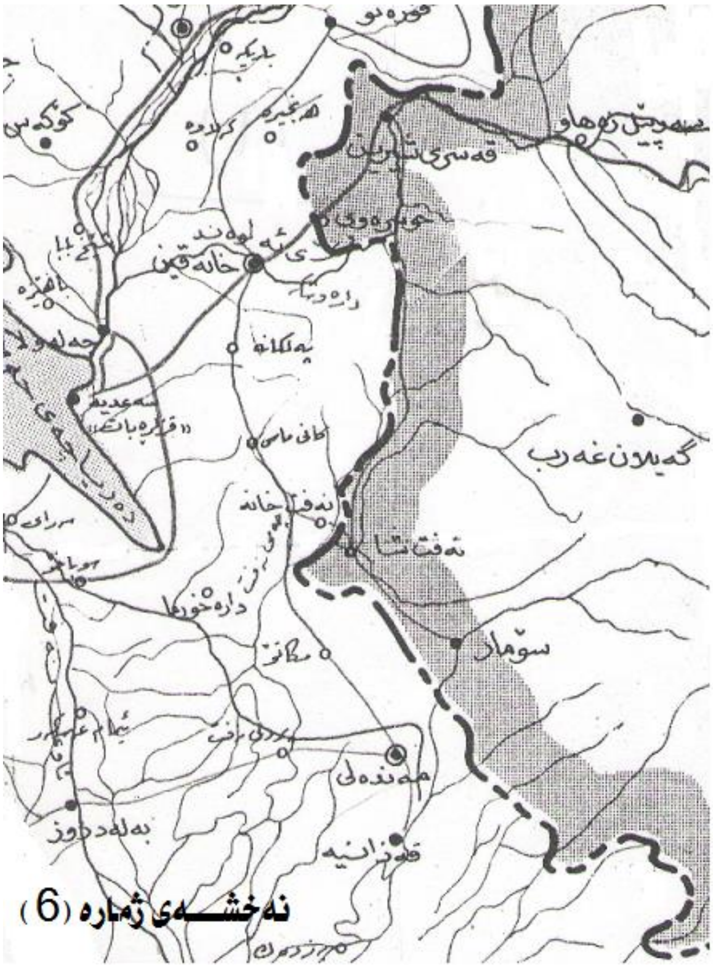

نەخشـــەی ژمارە (6)

بۆیەش شێوەزاری گەرمیانی (کە لە هە ندیٚ شوێندا دوا سنوری خواروی ز مانی کوردیە)، لە شێوەزارەکانی تری ناوەڕاست (سۆرانی، سلێمانی، ئەردەلانی، موکری)[1] پتر گۆڕانی بە سەردا هاتوە. کەواتە، هەروەك مێجەر نۆئێل لە یادا شتنامەکانی سەردانی بۆ ڕۆژئاوای کوردستان، دەڵیٚ: (گۆڕانەکان پەیتا پەیتان و ئەوەی شارەزای زمانەکە بیٚ، تەنیا پێویستی بە ئامادەکردنی لیستێکە بۆ وشە گۆڕاوەکان)[2]. بەڵام لە هیچ شوێنێك گۆڕانەکان بە ڕادەیەك نین، زارەکان لە یەك بتراز ێن، چونکە (هەمو شێوەزارە کورد یەکان سیما بنەڕەتیەکانی خۆیان پاراستوە)[3].

ئەگەر لە زارە کانی ز مانی کورد یدا، بەراوردێکی ڕا ناوە کە سیەکان بـ کەین و ئامارێکیان بۆ بکەین، دەبینین، تاکو بەرەو خوار بڕۆین، ژمارەیان بەرەو خوار دادەبەزیٚ. وەك لە خوارەوەدا دەرەکەویٚ:

(١) فوآد حمه خورشيد ، اللغة الكردية التوزيع الجغرافي للهجاتها ، بغداد ، ١٩٨٣ ، ص٢٧ .

(٢) Noel,E.M.,Diary of Major E.M. Noel on special duty in Kurdistan from June.١٤th toSeptember ٢١st ١٩١٩,Basrah , ١٩١٩,P٩.

(٣) C.J. Edmonds. Kurs, Turks and Arabes. London. ١٩٥٧. P ٧.

١ـ زاری ڕۆژهەڵات (شێوەزاری هەورامی):

لە زاری ڕۆژهەڵات (هەورامی)دا، کەرەسەکان کەمتر گۆڕانیان بە سەردا هاتوە و پتر ڕەسەنایەتی خۆیان پاراستوە و توخمەکان تا ڕادەیەك وەکو خۆیان ماوەنەتەوە، چونکە جگە لە سەختیی ناوچە شاخاویەکەی، دەڤەرێکی لا پەڕگەشە و ناوچەیەکی ستراتیژی ئەوتۆ ذ یە کە هاتوچۆی دەوڵەتانی دەرەوە و ناوەوەی بە سەرەوە بێ، جگە لەمەش تا ئێستا ڕێگاو بانی هاوچەرخ پەی بە زۆربەی ناو چەکانی ئەو دە ڤەرە نەبردوە. (ئا شکرایە کە ناو چە شاخاویەکانی کوردستانی هەورامان زۆر هەڵەت و سەختن، وە پتر لە شەش مانگ بەفراوین و ڕێگاوبانیان بە زۆربەی وەخت بەستراون، وە بە دەگ مەن شارێك یاخود دێ یەك ڕێ گای ئوتومبێلی بە خۆیەوە دیوە، ئەمە ج گە لەوەی کە ناو چەیەکی دار ستانیە و هە مەجۆر میوەهاتی تێدایە، بە تەڕی و بە وشکی لە سەری دەژین. دانیشتوانی ناوچەکانی هەورامان بە پیشەسازی دەستیەوە خەریکن و هەندێکیشیان مەڕوماڵات دارن. لام وایە سەرت سوڕ بمێنێ ئەگەر بڵێن تا سەرەتای چەرخی بیستەمیش، وە ئێستەش لە زۆر ناو چەدا، شتی بێگا نە ناکڕرێت و ناخورێت و لە بەر ناکرێت، وە تاکو ئێستاش، جگە لە هەورامانی عیراق، بە تاك و تەرا قوتا بخانە دەبینی لە هەورامانی ئێراندا. بێ گومان لەگەڵمایت، ئەگەر ب ڵێم ئەم جۆرە دورە پەرێزیە سروشتی یە پارێزگاری زمانی کردوە، وە زۆر زۆر کەم وشەی بێگانەی قەرز کردوە)[1]. ئەمانەش هەموی وایکردوە ڕادەی تێکەڵی لەگەڵ دەورو بەر کەمتر بێ و تەوژمی شارستانیەتی کەم پێ گەیشتبێ و دەرەنجام زارەکەیان بە ڕە سەنی و پاراوی مابێ تەوە. ئەمەش ئەوە ناگەیێنێ، هیچ گۆڕانێك لەو زارەدا ڕوینەداوە، چونکە (ئەگەر ئێستا ب توانین، تێبینی ئەو گۆڕانانە بکەین کە لە ماوەی پتر یا کەمتر لە شێست یا هەشتا ساڵی ڕابوردو لە زمان ڕویانداوە و کە ئێستاش بەردەوام لە گۆڕاندایە، پێویست ناکا، وا دابنێین، ئەو شتانەی لە کۆندا لە زمان هەبون، دەبێ ئێستاش هەبن. بەڵام چۆن دەتوانین، بزانین کە لە دێرین ندا چی گۆڕاوە ؟)[2]. ئەگەر بەراوردی کەرەسە زمانیەکانی ئەو زارە بکەین، لەگەڵ زارە کانی تر دەبینین، لەم زارەدا لە هەمو زارەکانی تر کەمتر کەرەسە گۆڕاون. تەنانەت لە دابونەری تە کۆمەڵایەتیەکانیش، ئەم ناوچەیە پتر مۆڕکی ڕەسەنایەتیی کوردەواریان پاراستوە و شێوازی

---

(١) محەمەد ئەمین هەورامانی ، تەماشاکردنێکی سەرپێیی زاری سۆرانی و زاری هەورامی ، گۆڤاری کۆڕی زاذ یاری کورد ، بەشی دوهەمی بەرگی دوهەم ، بەغدا ، ١٩٧٤ ، ل ١٢٤ .

HENRY CECIL WYLD , THE GROWTH OF ENGLISH , LONDON , ١٩٤٢ , P ١١ . (٢)

خۆپارێزیەکەش لە زمان و دەربڕیندا ڕەنگی داوەتەوە، چونکە (زمان و وشەی زمان، ئاوێنەی ڕاستەقینەی کۆمەڵ و مرۆڤن، بە هەمو هەست و نەستێکەوە)[1].

هەرچەندە لە زاری ڕۆژهەڵاتدا، بیروڕای جیاواز دەربارەی ژمارەی ڕاناوە کەسیەکان هەن، بەڵام هەمویان لە سەر ئەوە کۆکن، کە ژمارەیان لەم زارەدا[2] لە هەمو زارەکانی تر زۆرترن و لە هەمو زارەکانی تر کەمتر گۆڕانیان بە سەردا هاتوە، تەنانەت لە هەندێکیان ڕەگەزی نێر و مێ جیا کراونەتەوە. وەك لەم خشتەیەی خوارەوەدا دیارە[3]:

ڕاناوە کەسیە جیاکان			ڕاناوە کەسیە لکاوەکان لکاوەکان				
ژمارەی کەس	ڕاناوەکان	ڕەگەز	دەستەی ١	دەستەی ٢	دەستەی ٣	دەستەی ٤	دەستەی ٥
یەکەمی تاک	من	هەردو	م	نێ	ا/نێ/انێ	ا	و/و
دوەمی تاک	تو	هەردو	ت	نی	ی	ی	ی
سێیەمی تاک	ئاد ئادە	نێر مێ	ش	ø	ø	ø	و
یەکەمی کۆ	ئیمە	هەردو	ما	نمێ	یمێ	مێ	مێ/یمێ
دوەمی کۆ	شمە	هەردو	تا	ندێ	یدێ	دێ	دێ/یدێ
سێیەمی کۆ	ئادێ ئادیشا	هەردو هەردو	شا	نێ	ێ	ێ	ا

لەم ڕستانەی خوارەوەدا، هەندێ لەو ڕاناوانە بەکارهاتون:

ئاد منش نویستە بێنێ. — ئەو(نێر) منی نوسیبو.

جە هیزیۆن هەرمانە مەکەرۆ. — لە دوێنێوە کارناکات.

ئادە بە شمەش وات کتێبەکە نەورەشیێبێ. — ئەو(مێ) بە ئێوەی وت کتێبەکە نەفرۆشابو.

وەشڵەی ئاد ئیمە و ئادیش نویستیبیێنێ — خۆزگە ئەو(نێر) ئێمە و ئەوانی نوسیبا.

موسای موسا. — ئێستە ئەوان دەنون.

---

(١) د.نەسرین فەخری ، پەرەسەندنی واتای وشە و دەوری لە دەوڵەمەندکردنی زماندا ، گۆڤاری کۆلێجی پەروەردە ، زانکۆی بەغدا ، ژمارە ـ ٢ ـ ، ١٩٧٨ـ١٩٧٩ ، ل٦٤٤ .

(٢) مهاباد کامل عبداللە ، کار لە کرمانجی ی خواروو هەورامی دا ، نامەی ماجستێر ، بەشی کوردی ، کۆلێجی ئاداب ، زانکۆی سەڵاحەددین ، ١٩٩٦ ، ل٥٢ .

(٣) فەرەیدوون عەبدول محەمەد ، چەند لایەنێکی ڕستەسازی زاری هەورامی ، نامەی دکتۆرا ، بەشی کوردی ، کۆلێجی ئاداب ، زانکۆی سەڵاحەددین ، ١٩٩٨ ، ل١٣ـ١٤ .

ئادشا (نه)بیەن بە تەلەبێ.   ئەویان (نە)بوە بە قوتابی[1].

بەم پێیە دەبینین، لە زاری هەورامیدا هەشت ڕاناوی کەسی سەربەخۆ (جیا)مان هەیە و پێنج دەستە ڕاناوی کەسی لکاومان هەیە. ئەمەش لە هەمو زارەکانی تر زۆرترە.

٢ـ زاری باکور (بادینی[2]):

ئەگەرچی ناوچەی باکور، باری جوگرافی لە ڕۆژهەلاّت زۆر ئاسانتر نیە، بەلاّم هۆی پتر گۆڕانی زارەکە دەگەڕێتەوە بۆ - زۆرتری ڕادەی تێکەڵبون و کەمتر دورە پەرێزی لە گەڵ دەوروبەر، ئە ەش دەگەڕێ تەوە بۆ ستراتیژیەتی کەوت گەی جوگرافی ئەو دە ڤەرە. (کوردناسەکان بۆیان ڕون بۆتەوە زمانی کوردی زۆر شێوەی ڕێزمانی پاراستوە، ئەگەرچی لە ڕوی ئەو مێژوە درێژەی پێیدا تێپەڕیوە زۆر گۆڕانی بە سەردا هاتوە)[3]. ئەگەر ژ مارەی ڕا ناوە کەسیەکانی زاری باکوریش بەراوردبـ کەین، لە گەڵ زارە کانی خواروتر، وەك زارە کانی ناوەڕاست و خوارو، دەبینین: ژمارەیان لەم دیالێکتە زۆرترە. ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ سەختیی خاکەکەی لە ڕوی جوگرافیەوە، کە بۆتە هۆی ئەوەی درەنگتر و کەمتر شالاّوی شار ستانیەت بگاتە ئەو ناوچەیە و دەرەنجام پاراویی خۆی پتر پاراستوە و کەمتر گۆڕانی بە سەرداهاتوە. (زمان پڕ بە پێستی واتاکەی و بە پێ ی ڕەویە و ڕەوشت و پێویستی چەرخ و باو و برەوی، شان بە شانی دۆخەکانی پێشکەوتنی ئەو خەڵکەی کە بە کاری دەهێنن و گ فت و گۆی پێ دەکەن، دەبێ لە ئاڵ و گۆڕدا بێ و زمانێکی زیندو و نەمەبیو بێ... وەختێ زمان، لە دۆ خی خۆی مایەوە و گەشەی نەکرد و پەرەی نەسەند و لەگەڵ چەرخ و پێویستی یەکانی ڕۆژا نەی ژیان نەسوڕا، بێ گومان ئەو زمانە مردوە، مەبیوە، وەستاوە،... چونکە خەڵکی نی یە بەو زمانە قسە و گفت و گۆ بکەن)[4]. ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ، کە هیچ زار و زماذ یێك ذ یە، لە گۆڕانێکی بەردەوامدا نەبێ، بەلاّم ڕ یژەی ئەو گۆڕا نە پابە ندە بە ڕادەی پێ شکەوتنی شارستانی و ئەویش لە کوردەواریدا پابەندە بە باری سەختی جوگرافی و زۆر هۆ کاری تر. کەواتە، دەرەنجام ناوچەیەك لە ناوچەیەکی تر پتر گۆڕانی زمان بە خۆیانەوە دەبینن. بەم

---

(١) عەبدولوەهاب خالد موسا ، ڕێزمانی بون و هەبون لە کوردیدا ، نامەی ماجستێر ، بەشی کوردی ، کۆلێجی ئاداب ، زانکۆی سەلاحەددین ، ٢٠٠٠ ، ل١٣٠ .

(٢) زۆرجار بە هەڵە بە هەمو دیالێکتی/ زاری باکور (ژورو) دەو ترێ (بادینی). هەڵە کە لەوەدا یە (بادینی) تەنیا شێوەزارێکە لە زاری باکور، کە پارێزگای دهۆك دەگرێتەوە، جگە لە شێوەزارە ناو چەییەکانی گۆران، لە گەڵ قەزای مێرگەسور.

(٣) پرۆفیسۆر ك.ك.کوردۆییێف ، ڕێزمانی کوردی ، وەرگێڕانی دکتۆر کوردستان موکریانی ، هەولێر ، ١٩٨٤ ، ل٣١ .

(٤) محەمەد ئەمین هەورامانی ، کوردواتەنی ، گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ ، ژمارە ٦٤ ، بەغدا ، ١٩٧٧ ، ل١٨ .

جۆره دەبینین: له زاری باکوردا ژمارەیەکی زۆر له ڕاناوه کەسیه لکاوەکان نەماون و تەنا نەت له پێنج دەسته، یەك دەسته ماوه، بەڵام له لا یەکی تر ژمارەی ڕا ناوه سەربەخۆکان (جیاکان)ی زۆرتره و له بری دەستەیەك دو دەسته ڕاناوی جیا هه یه و دیسان له که سی سێیەمی تاکدا مۆرفیمی نێر و مێی لەگەڵ ڕاناوەکه پاراستوه. وەك لەم خشتەیەی خوارەوە دەردەکەوێ[1]:

ڕاناوی لکاو	ڕاناوی جودا			
	دەستەی دوەم	دەستەی یەکەم	کەس	ژمارە
م	ئەز	من	١	تاك
ی	تو	تە	٢	
Ø	ئەو	و(ی/ێ)	٣	
ین	ئەم	مە	١	کۆ
ن	هون	وە	٢	
ن	ئەو	وان	٣	

لەم نمونانەی خوارەوەدا هەندێ لەو ڕاناوانه دەردەکەون:

من شۆل کر. ئەز تە دبینم.

تە ئەز ژبۆ وان کوشتم. تو من ژبۆ وان دکوژی.

وی ئەو ژبۆ مە کرِی. ئەو وێ دخازت.

مە هۆزانەك بۆ جڤاتا ڕاگەهاندێ ب ڕێ کری. ئەم پێشمەرگێ وەڵتین، بو سەرفرازیێ هاتین.

وە ماڵ میللەتی بری. هون مرۆڤێد خودان هزر و تێگەهشتین.

وان گۆتە تو: هش بە. ئەو زەڤیا خو دکێلن.

٣ـ زاری ناوەڕاست (سۆرانی[2]):

زاری ناوەڕاست (کوردەکانی عیراق له ڕۆژهەڵاتی (دیجله) و باکوری ڕۆژهەڵاتی چیای (حەمرین) له نێوان (زێی گەوره)و (سیروان)و کوردەکانی ئێران له باشوری شاری (ورمێ) تا

---

(١) د.وریا عمر أمین، ڕێزمانی ڕاناو له کرمانجی ژووروودا، گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق ((دەستەی کورد))، بەرگی بیست و یەکەم و بیست و دووەم، بەغدا، ١٩٩٠، ل٢٥٢.

(٢) زۆرجار به هەڵه به هەمو دیالێکتی ناوەڕاست دەوترێ (سۆرانی). هەڵەکه لەوەدایه (سۆرانی) تەنیا شێوەزارێکه له زاری ناوەڕاست، که پارێزگای هەولێر دەگرێتەوه، جگه له قەزای مێرگەسور. شارۆچکەی ڕواندز مەڵبەندی ئەو شێوەزارەیه.

سنه قسەی پێ ئەکەن)[1] و لە ڕوی جوگرافیەوە لە زارەکانی ژور خۆی (ڕۆژ هەلات و باکور) ئاسانترە، واتە، بەرز و نزمی کەمترە و کەشەکەی هێمنترە، هەروەها تۆڕی ڕێگاوبانی لە ژورو زۆرتر و باشتر و ئاسانترە، ئەمەش وایکردوە، کاروانی شارستانیەت زوتر و زۆرتر بگاتە ئەو ناوچانە و لە ئە نجامدا ڕێژەی گۆڕانی زارەکە لە زارەکانی سەرەوە زۆرترە و بڕی کورتبو نەوە لە هەرسێ ئاستە سەرەکیەکەی زمان (دەنگ و وشە و ڕستە) پترە. زاری ناوەڕاستیش لە سەرەوە بەرەو خوارەوە لەم شێوەزارانە پێک هاتوە: (موکری، سۆرانی، ئەردەلانی، سلێمانی، گەرمیانی)[2]. گومان لەوەدا نیە، ڕێژەی گۆڕانیش لەنێوان ئەم شێوەزارانەدا دیسان سەربەرەوخوار بە پێی سەختیی جوگرافی و ڕادەی شارستانی دەگۆڕێ. بۆیە دەبینین، زمانە کە لەو دەڤەرەدا پتر کورتبۆتەوە (مرۆڤ د کێشا پێشڤەچونا خوەدە گاڤ بۆ گاڤێ ژ بۆ سڤکر نا بارێ دنیاداریێ خوە ل بزاڤا دەستەسەکرن و نخاندنا دەوروبەرێ خوە گرێددت. وەناکت چ ژ بەر لە پان قورتالبت بلا حەرکی زمانژی بت. زمانژی وەك ئاشکەرایە خاسیەتەکا شارستانی یە، ڕەوشت و تیتال و راڤێژێن جڤاکی و پێکا شارستانیەت و هشمەندی یا مللەت کارەکی مەزن لێ دکن. چ پێشکەفتن و گوهۆرینا بسەر دەراڤێن ژێ گۆتێ دە بێت ل زمانێ مللەتی ب خوەژێ دەردکەڤت. ئەڤە ژی هندێ دگەهینت کو ساخلەمی یا زمانی و شەنگە دارێتن ب هندێ نایێ ل دو پەیڤێن کێم ل کار و باڤ مری بگەرن. شێوازێ ئەردگر و دارێتنا چێتر ئەدە کو یا پەیڤ سڤك و کورت ڤەبڕ و تێر ڕامان بگرت، چونکو زمان مینا هەر خاسیەتەکا شارستانی بەر بەر سڤکی یێ ل خوە وەرد پێچت)[3]. بەم جۆرە ڕاناوە کەسیەکان ژمارە یان کەمتر بۆ تەوە و تا ڕادەیەکی زۆر ڕاناوە جیاکان (سەربەخۆکان) بە کار نایێن[4]، مە گەر بۆ وەلا می پرس و جەختکردن نەبێ، وەك:

من دەچم بۆ بازاڕ ⟵ دەچمە بازاڕ.

پ: کێ دەچێ بۆ بازاڕ ؟

و: من دەچم بۆ بازاڕ.

پ: تۆ دەچیە بازاڕ ؟!!

و: بەڵێ من دەچمە بازاڕ.

---

(١) کمال فوئاد، زاراوەکانی زمانی کوردی و زمانی ئەدەبی و نووسینیان، گۆڤاری زانیاری، ژمارە(٤)، بەغدا، ١٩٧١، ل١٨ .

(٢) فؤاد حمه خورشيد، التوزيع الجغرافي للهجات اللغة الكردية، المجلد(٣) العدد(٢) مجلة المجمع العلمي الكردي، بغداد، ١٩٧٥، ص٦٢٣

(٣) ئیسماعیل تاها شاهین، ڕەوشا هەر زمانەکی سڤکی یە، گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ، ژمارە(١٠٦)، بەغدا، ١٩٨٥، ل١١٦.

(٤) عەبدوڵڵا حوسێن ڕەسول، پێناسەی ڕستەی سادە، گۆڤارا زانکۆیا دهۆك، پەربەندا(٢)، هژمار(٦)، دهۆك، ١٩٩٩، ل٧٥٦.

بەکارنەهێنانی ڕاناوە جیاکانیش دەگەڕێتەوە بۆ بونی ڕاناوێکی لکاوی دەستەی ڕێککەوتن کە لە کەس و ژمارەدا لەگەڵ ڕاناوە جیاکان ڕێك دەکەوێ[1].

ژمارەی ڕاناوە کەسیەکان لە زاری ناوەڕاستدا لەم خشتەیەی خوارەوە دەرەکەوێ[2]:

ژ	کەسەکان	ڕاناوی جیا	ڕاناوی لکاوی ڕێککەوتن	ڕاناوی لکاوی خاوەنی
١	یەکەمی تاك	من	م	م
٢	دوەمی تاك	تۆ	ی	ت
٣	سێیەمی تاك	ئەو	سفر(Ø)	ی
٤	یەکەمی کۆ	ئێمە	ین	مان
٥	دوەمی کۆ	ئێوە	ن	تان
٦	سێیەمی کۆ	ئەوان	ن	یان

لەم نمونانەی خوارەوەدا هەندێ لەو ڕاناوانە دەردەکەون:

منم منم من منۆکێ، — کێ خواردویە کاریلەی من،
دو چاوم هەیە بز بزۆکێ — بێتە شەڕە جەنگی من
ئەی ئەو کەسەی دەتــپەرستــم و لێــم ونــی — تۆ خودا نــیــی، تۆ خۆشەویستی منی
ئەو کوڕ بوØ ،سەرەڕای ئەوەش دەسدار بوØ — نا پاکی کردەوەی دور لە پرسیار بوØ
بە دەستوری گەل — بەڵام ئاخ ئەجەل
ئازادی خوای کوردین ئێمە — شورای پۆڵو بەردین ئێمە
سڵوتان لێ ئەکەن هەمو — لە ئێوە و لە گردی سەیوان
لە ئێوە و لە کێڵ و مردو — لە گزنگ و لە ئەرخەوان
هاتن شەهیدان بە جلی سوری خوێنەوە — دایکی وەتەن،دەهەڵسەØ سڵویان بسێنØ ەوە

٤- زاری باشور (لوڕی[3]):

ئەم زارەش (لە باکورەوە، هەر لە ڕێگا گ شتی یە کەی ذ ێوان قە سری شیرین و - کرمانشا و - مەلایەرەوە، بیگرە، بەرەو باشور کشاوە تا دەگا تە کەناراوەکانی باکوری

---

(١) دکتۆر وریا عمر أمین،ڕێکەوتن لە زماندا،گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ،ژمارە(٩١)،بەغدا،١٩٨٢،ل١٦.

(٢) عەبدوڵڵا حوسێن ڕەسول،مۆڕفیمە ڕێزمانیەکانی کار،نامەی دکتۆرا،بەشی کوردی،کۆلێجی پەروەردە،زانکۆی بەغدا، ١٩٩٥، ل١٨٩، ١٩٨.

٣ زۆرجار بە هەڵە بە هەمو دیالێکتی خوارو یا باشور دەوترێ (لوڕی). هەڵەکە لەوەدایە (لوڕی) تەنیا شێوەزارێکە لە زاری خوارو، کە قەزای خانەقین دەگرێتەوە، تەنانەت ناحیەی سەعدیە کەلهوڕیە.

خۆرهەڵاتی کەنداوی عەرەب)[1] و دوا زاری خواروی کوردستانە و لە ڕوی جوگرافیەوە[2] دە ڤەری ئەم زارە لە ناوچەکانی تری کوردستان تەختترە و لە هەموشیان پتر تێکەڵن لەگەڵ عەرەب، لە ڕۆژهەڵات و لەگەڵ عەجەم، لە ڕۆژاوا. ئەمەش ئەوە ناگەیێنێ کە بەرز و نزمی هەر ن یە، چونکە (تا سەدەی سیازدەهەم، بەشێك بو لەو ناوچەیەی کە عەرەب بە ناوچەی شاخاوی ناو دەبرد)[3]. بەڵام بە هۆی دۆڵ و دەشتە وشك و برینگەکانی و کەمی ڕێگا کانی هاتو چۆ تا ڕادەیەکی زۆر نیمچە دابڕاون (حکومەتی ئێران لە ساڵی ١٩٣٦دا بڕیاری دا کە یەکەم قیر تاو بە ناو لوڕستاندا بکاتەوە، تا مەرامی سەربازیی خۆی لە دژی کوردەکان جێ بە جێ بکات)[4] و ڕێژەی شارستانییان ناگاتە ڕێژەی ناوەڕاست، بەتایبەتیش چونکە بەردەوام ناوەڕا ست، مەڵبەندی شارستانی و کارگێڕیی کوردستانی خوارو بوە و کەمتر فشاری داگیر کەرانی کۆن و نوێی لە سەر بوە و بەردەوام بە درێژایی مێژو لە هەردو د یوی ئ ێران و ع ێراق هەوڵی جینۆسایدیان داون. وەك مارتن مارتینۆس لە نامەی دکتۆرا کەی بە ناوی (باری شێخ و ئاغاکان) دەڵێ: (عەباس شای ئێران لە ساڵی ١٦٢٩ کۆمەڵێکی زۆری لە خێ ڵە کوردە کانی ناوچەی لوڕستان دەربەدەر و ئاوارە کرد و شا نادریش لە ساڵی ١٧٤٧ مەرگەساتەکەی دو بارە کردەوە)[5]، هەروەها ڕەزاشا و شاهنشا محەممەدی کوڕی، لەم بارەیەوە درێغ یان نەکرد. لە دیوی عێراقیش دۆخیان باشتر نەبو. جگە لە چەوساندنەوە و بە عێراقی دا نەنانیان، هەر لەگەڵ هەڵگیرسانی جەنگی شومی قادسیە لە ساڵی ١٩٨٠ زۆر بەی کوردە فەیلـ یەکانیان ئاوارەی ئێران کرد و تائێستاش ئاواییە لوڕنشینەکان دوچاری ڕاگوا ستن و بە عەرەبکردن و گۆڕینی ڕەگەزنامەی نەتەوەیی خۆیان دەبن. ئەمەش کارێکی وایکردوە جگە لە بەردەوامیی تەسکبونەوەی سنوری کوردنشینەکان، گۆڕانی پتری زارەکە ڕوەو عەرەبی لە ع ێراق و ڕوەو فارسی لە ئێران بەردەوامە. بۆ نمونە، جگە لەوەی تەنیا دەستەی ڕێککەوتن (م، ی، Ø، من،

---

(١) فوئاد حەمە خورشید، زمانی کوردی ـ دابەشبوونی جوگرافیایی دیالێکتەکانی، وەرگێڕانی حەمە کەریمی هەورامی، بەغدا، ١٩٨٥، ل٦٣.

(٢) فؤاد حمه خورشيد، لرستان الاقليم الجنوبي من كردستان ايران، مجلة(رۆژی کوردستان) العدد(٦٦)، بغداد، ١٩٨٤، ص٩-١٤.

(٣) زبير بلال اسماعيل، مێژووی زمانی کوردی، وەرگێڕانی یوسف رووف علی، بەغدا، ١٩٨٤، ل١٠٩.

(٤) فوئاد حەمە خورشید، زمانی کوردی ـ دابەشبوونی جوگرافیایی دیالێکتەکانی، وەرگێڕانی حەمە کەریمی هەورامی، بەغدا، ١٩٨٥، ل٤٩.

M.M.Van Bruinessen , Agha, Shikh & State , ١٩٦٨ , P ٢١٥-٢٢٠. (٥)

ن، ن) لەگەڵ کاردا بەکاردێ، بەکارهێنانە کەش شێوەی عەرەبی وەرگر توە. وەك لەم نمونانەدا دیارە[1]:

زاری باشور	زاری ناوەڕاست	زمانی عەرەبی
مەلیچگێ داشتـم	چۆلەکەیەکم هەبو	کان لـدي عصفورة
فرە دۆسی داشتم	زۆر خۆشم دەویستØ	كنتَ أحبها كثيرا
سەری بڕیم، نا نمەی چاڵ	سەرم بڕیØ، نامە چاڵ	قطعتُ رأسها، وضعتـها في الحفرة

لەم زارەدا ڕاناوە جیاکان بە دەگمەن بەکاردێن، مەگەر وە کو ناوەڕا ست تەنیا بۆ وەڵامی پرس یان جەخت کردن بەکاربێن. ڕاناوە لکاوە کانیش تەنیا دە ستەی ڕێک کەوتن لەگەڵ کار بەکاردێن و دەستەی خاوەنیش تەنیا ڕۆڵی خاوەنی دەبینن. وەك لەم خ شتەیەدا دەرەکەوێ:

ژ	کەسەکان	ڕاناوی جیا	ڕاناوی لکاوی ڕێککەوتن	ڕاناوی لکاوی خاوەنی
١	یەکەمی تاك	مە / م	م	م
٢	دوەمی تاك	تن / تو	ی (د)	د
٣	سێیەمی تاك	ئەو	سفر(Ø)	ی
٤	یەکەمی کۆ	ئیمە	یـ(مـ)ـن	مان
٥	دوەمی کۆ	ئیوە	ن	دان
٦	سێیەمی کۆ	وان	ن	یان

لەم نمونانەی خوارەوەدا هەندێ لەو ڕاناوانە دەردەکەون:

زاری باشور	زاری ناوەڕاست
نان خواردم	نانـم خوارد
کار کردی	کارت کرد
پوڵەگە بداشتاین، ماڵەگە ئەسەنین	پارەمان هەبوایە، خانوەکەمان دەکڕی

([1]) د.کامیل حەسەن بەسیر.د.کوردستان موکریانی.سادق بهائەددین ئامێدی.حەمەئەمین هەورامی.کتێبی پرۆگرامی زارە کوردی یەکان. پۆلی یەکەم، بەشیکوردی، کۆلێجی ئاداب، زانکۆی سەلاحەددین، ١٩٨٧،ل٨٢.

ئەرای ڕیش هاتیمن، سوێڵمان نایمن وە بانی   بۆ ڕیش هاتین، سمێڵمان لە سەر دانا

ماڵ ماڵیانە و مەردم جەنگ وەلیان کەن   ماڵ ماڵی خۆیانە و خەڵك شەڕیان پێ ئەفرۆشن

سەرد نەچێ کڵاو فریەسە∅   سەرت نەچێ کڵاو زۆرە∅

بەندی پێنجەم

﴿گۆڕانی ڕاناوە کەسیەکان لە شێوەزاری گەرمیانیدا﴾

بۆمان ڕون بووەوە، کە (زمان هۆی پەیوەندیی ڕاستەوخۆیە، لە نێوان مرۆڤان لە ڕێگەی واژە و دەنگە دانراوە باوەکان، کە واتا دەگەیێنن و دەگۆڕێن بە گۆڕانی سەردەم و گەلەکان. زمان، بە شارستانیەتی نەتەوەکەی و سیستەمەکانی و نەرێتەکانی و باوەڕ و لایەنەکانی کاریگەر دەبێ. هەر پەرەسەندنێك لەم لایەنانە ڕو بدا، لە زمانیش ڕەنگدەداتەوە)[1]. ئینجا بە پێی زانستی زمانی مێژویی، ئەو گۆڕانانەی بەسەر شێوەزاری گەرمیانیدا هاتون، دەریدەخەن کە سەردەمێکی زۆرە، کورد لەو ناوچەیە نیشتەجێ بوە و بونی کورد لەو ناوچەیە لە ڕوی مێژوییەوە جیاوازیی نیە لەگەڵ بونی کورد لە سەرجەم ناوچەکانی تری کوردستان. چونکە (زانستی زمانی مێژویی Historical Linguistics لێکۆڵینەوەیە لە پەرەسەندن و گۆڕینی زمان بە تێپەڕینی کات و ڕێگە و هۆی ئەم گۆڕینانە لە کاتێکەوە بۆ کاتێ و دۆزینەوە و دەس نیشان کردنی ئەو هۆیانەی کار ئەکەنە سەر زمان و ئەیگۆڕن. ئەم جۆرە لێکۆڵینەوەیە ئەبێ لە سەر بیناغەی پێشاندانی لایەنە لەیەکچو و جیاوازەکانی هەمان زمان یا شێوە لە دو یان چەن قۆناغێکی جیاواز دا هەڵزرابێ)[2]. گومان لەوەدا نیە، دانانی سەردەمێکی دیارکراو بۆ گۆڕانی زمان، کارێکی زۆر ئەستەمە، بەتایبەتی بۆ زمانێکی وەك کوردی، چونکە سەرچاوەکانی پێش هاتنی ئایینی ئیسلام گشتی لەناو چون، دوای ئەوەش، تا یەك دو سەدە لەمەوبەر، هیچ نوسراوی کوردیمان بەدەستەوە نیە، تاکو بتوانین، قۆناغەکانی گۆڕان دەستنیشان بکەین. (وا دەردەکەوێ لە ڕێی (استقراء)ەوە مانەوەی زمانی کوردی بە بێ نوسین بۆ ماوەی هەزاران ساڵ وای کردوە ئەو دەستورانەی لە یەکدی نزیکن تێکەڵ بە یەکدی بن و یەکیان لە جێی ئەوی دی بەکاربێ. هەڵبەت ئەمەش شتێکی سەیر نیە

(١) احمد خورشيد النورةضي ، مفاهيم في الفلسفة والاجتماع ، بغداد ، ١٩٩٠ ، ص٢١٥.

(٢) دکتۆر وریا عمر امين ، زانستی زمان چی یە؟ ، ڤۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ ، ژمارە (٨٨) ، بەغدا ، ١٩٨١، ل٣١ .

بەڵکو ڕونەدانی سەیرە)[1]. بەڵام ئەم گۆڕانە زۆرانەی لەم شێوەزارەدا ڕویداوە، بەڵگەی ئەوەن کە ڕۆژگارێکی زۆر بەسەر کوردی ئەو ناو چەیەدا تێ پەڕیوە، تاکو ئەو هەمو گۆڕانا نە هاتونەتە ئارا، وەك: (ئەکادیمیك ڤلادیمێر گێورگییێڤ ئەم پێڕەوا نەی دۆزی نەوەی پ لە بنەڕەتیەکانی مێژوی زمان ئەخاتە بەر چاو، کە سروشتی جاروبار لە پ لە دا نانی م ێژوی زمانە ئەدەبی یەکاندا ڕەنگ ئەدەنەوە.

١- سەردەمی بنەڕەتی یا (چۆنێتی)ی تازە لە مێژوی فلان زماندا ئەبێ لە سەر بنا غەی ڕێکخستنی کاتی هەرە گۆڕینی سروشتی و جەوهەری سنوری بۆ دانرێن.

٢- سەردەمی بنەڕەتی لە ٣-٤ سەدە کەمتر ناگرێتەوە.

٣- لە نێوان سەردەمە بنەڕەتیەکاندا پلەی گواستنەوەی زمان لە مەودای ١-٢ سەدەدا جێ گەی خۆی هەیە.

٤- ئەو سەردەمانەی لە پلەی دوەمدان (لە ناو پلە دابەشکردن)دا لە سەر بنا غەی نی شانەی جەوهەریی زمان دەست نیشان ئەکرێت.

٥- گۆڕین لە ڕوی مەرفۆلۆژیاوە بایەخی زۆرتری هەیە لە گۆڕین لە مەیدانی فۆنەتیك و و شە دروستکردن و ڕێزماندا، ئەمەی دواییانیش گرنگترە لە وشەی فەر هەنگ، گۆڕینی بنا غەی فەرهەنگ نەبێ.

٦- لە ڕێڕەوی هەمو زمانێك دا لەوانەیە گۆرین تابڵێیت درێژە بکێشێت. سەرەتاکەی لە پلەی گواستنەوەش دا دەبینرێ تەنانەت زوتریش دیارە، بەڵام ئە نجامی جەوهەری دەبێ ڕوبەڕو لە سەرەتای سەردەمی تازەدا بێت و گورینی لەگەڵ ئەودا گونجاویش بریتی یە لە یەکێك لەو نیشانانەی سروشتی ئەون و سەردەمی نوێش لە سەر بناغەی ئەو دەست نیشان ئەکرێت.

٧- ڕەنگە سەردەم دانان هەمو گەشەسەندنی زمانێك بگرێ تەوە، یا ڕوخ سارێکی ئەدەبیی گونجاو (زمانی ئەدەبی...) دەست نیشانی بکات.

٨- ئەبێ سەردەم دانان بە پێی ڕێو شوێنی گشتی نەبێت، بۆ هەر زمانەش جیاواز بێت، گوێ بدرێتە خاسیەتی، ئەمەش بە نزیکترین پێوەندی یەوە ببەسترێت بە مێژوی ئەو گەلەوە کە قسەی پێ دەکات)[2]. هەڵبەتە شێوەزاری گەرمیانیش وەکو سەرجەم شێوەزارەکانی تری ز مانی کوردی بە هەمو ئەو قۆناغ و سەردەمانەدا تێپەڕیوە، کە گۆڕانکاریەکانیان هێناوە تە ئارا.

---

(١) مەسعوود محەمەد، وردبوونەوە لە چەند باسێکی ڕێزمانی کوردی، بەغدا، ١٩٧٤، ل٤١-٤٢.

(٢) ڤ.ڤ.ڤینۆگرادۆف، مەسەلەکانی زمانی ئەدەبی و یاسای دروستبوونی و گەشەسەندنی، وەرگێڕانی د.عیزەدین مستەفا. بەغدا. ١٩٩١ .ل٤٩-٥٠.

ئەگەرچی شێوەزاری گەرمیانی یەکێکە لە شێوەزارەکانی ناوەڕاست، بەڵام ئەو گۆڕانکاریا نەی بە سەر ئەو شێوەزارەدا هاتون، لە هەمو شێوەزارەکانی تر تەنانەت لە هەمو زارەکانی تریش زۆرترن. (فۆڕمی بنەڕەتیی یاسای ناوەکیی پێشکەوتنی کەرە ستەی ز ـمان ـبریتی ـیە ـلە یاساکانی فۆنەتیك و پرۆتسێسەکانی وشەسازی. ئەم پێ شکەوتنەی یا سا و دە ستورەکانی زمان لە لێکۆڵینەوەی بەراوردیی مێژویی زماندا دۆزرایەوە و لە قاڵبی زانستی دا نیـ شان درا. گۆڕانی مێژویی پێوەندی بە گشت ڕوییکی سیستەمی زمان، دەنگەکان، پێک ـهاتنی ڕێز ـمانی، وشەکانی زمانەوە هەیە. لەگەڵ تێ پەڕبونی ڕۆژگاردا ئەو گۆڕانانە جێ ـیان د ـیار دە ـبێ)[1].
هەرچەندە (زمانی کوردی زێتر گۆڕانی بەسەردا هاتوە، وەك کورت بونەوەی و شە، تێ ـکدانی بزوێن، کەم کردنەوەی گەردان کردن، زمانی پاشگوی وشە داڕێژەر، ـنەمانی ـکاری سادە و گۆڕینیان ـبە ـکاری یار ـمەتی دەری جۆراو جۆر)[2]. زۆری ـئەم گۆڕانکار ـیەکانی شێوەزاری گەرمیانیش بۆ پتری ڕادەی کارتێکردنی هۆیەکانی گۆڕان دەگەڕێتەوە، کە ـلە بە ـندەکانی سەرەوە لەو ناوچەیەدا باسکران. (چونکە زمان و گەل، ـیاخود ـگەل و ز ـمان هاوتە ـمەن و هاوبەخت و هاورۆح و هاوگیانن، هیچ کامیان لەوی تریان بەدەر نی ـیە، ـلە ـبەر ئەما ـنە ڕواڵەتی مێژویی زمان و هینی گەل بە یەکەوە جۆش دراون ـ هەر لە ـبەر ئەوە ـشە، ئە ـگەر ویسترا بەسەرهات و دۆستایەتی و ئاڵوگۆڕی باری ئابوری ی کۆمەڵایەتی گەلێ بزانی، ـیەکێ لەو ڕێگایانەی کە دەتگەیێنێتە ـئاوات و ئا ـمانج ـگرتنی رێ ـگای لێکۆڵیـ ـنەوەی م ـێژویی وشەیە)[3]. ئاسانی باری جوگرافی ئەو ناوچەیە و زۆری ڕادەی تێکەڵی و ستراتیژی ـشوێن ـکە بۆ ـتە ـسەرەڕێی هامو شۆی ـکورد و ـعەرەب، ـسەرباری ئەما ـنەش، پێ شکەوتنی ڕادەی شارستانیەتی ئەو دەڤەرە پێش دەڤەرەکانی تر (هەرچەندە لە مێژوی هاوچاخدا نەك ـهەر فەرامۆشکراوە، بەڵکو هەوڵی وێرانکردنیشی دراوە)، وایکردوە، سەرباری ئەو گۆڕانکاریانەی بەسەر زار و شێوەزارەکانی تردا هاتون، لەم شێوەزارەدا گۆڕانی زۆر ـتر و کورتبو ـنەوەی ـپتر ڕوبدەن. چونکە (مرۆڤ بە تەبیعەتی حاڵ ئەیەوێ بە ئاسانترین شێوە و بە کورترین ماوە ئەو بیرە بگەیێنێ. لە بەر ئەم هۆیە لە قسەکردندا قسەکەر ئەو وشانە بەکارئەهێنێ کە وا ـتای بیرەکەی بە زۆری کەوتوەتە سەر وە ئەو وشانەی کە فرێ ئەدرێ هیچ لە واتاکە ناگۆڕێ. واتە قسەکەر ئاگای لە بیسەرەکانی کەیە کاتێ قسە ئەکا. لێرەدا بیسەر و قسەکەر ـهەردوکیان

---

(١) ڤ.ی.کۆدۆخۆڤ و ئا.ئا.ڕیفۆرماتسکی ، سەرەتاییێکی زماننـاسی ، وەرگێڕانی میدیا ، سلێمانی ، ١٩٩٨ ، ل ١٧٧ .
(٢) ك.ك.کوردۆیێف ،ڕێزمانی کوردی ، وەرگێڕانی د.کوردستان موکریانی ،هەولێر ١٩٨٤ ،ل٩.
(٣) مەسعود محەمەد ، بەرەو ڕاستە شەقامی ئاخاوتنی کوردی ، بەغدا ، ١٩٧٨ ، ل٥٧ .

ئەزانن کام وشە ئەگەر نەوترا ئەوا واتاکە هەر وەکو خۆی ئەمێنێ و بیرە کەنائالۆزێ (Encoding and Decoding system) لە بەر ئەم هۆیە زمانی قسەکردن رێزمانی تایبەتی خۆی هەیە (Discourse Grammar) و لەگەڵ رێزمانی نوسیندا جودایە [١].

لەم گۆڕانانە وەك:

١ـ نەمانی (ی)ی ئامرازی پەیوەندی:

شێوەزاری ناوچەیی هەولێر	شێوەزاری ناوچەیی گەرمیان
ئاوی سارد ناخۆمەوە.	ئاو سارد ناخۆم.
دەچمە ماڵی خاڵم.	دەچمە ماڵ خاڵۆم.
داری وشك شین نابێتەوە.	دار وشك سەوزەوە نابێ.

٢ـ نەمانی نیشانەی نێر و مێ (یا دۆخ):

شێوەزاری ناوچەیی هەولێر	شێوەزاری ناوچەیی گەرمیانی
چومە ماڵی ئازادی خزمی ماڵی نەسرینێ.	چومە ماڵ ئازاد خزم ماڵ نەسرین.
سوێند دەخۆم بە خوای، بە قورئانێ.	سوێندەخۆم بە خوا، بە قورئان.
گۆڕەپانی تۆپانێ دەکەوێتە تەنشت مەکتەبێ	گۆڕەپان تۆپانە دەکەوێتە تەنشت مەکتەب.

جگە لەمانە، دیارترین گۆڕان کورتبونەوەی ڕاناوەکانە لەم شێوەزارەدا، چونکە سەرەڕای بەکارنەهێنانی ڕاناوە جیاکان وەکو شێوەزارەکانی تر، تەنیا بۆ جەختکردن نەبێ، ڕاناوە کەسیە لکاوەکانیش لە ڕابوردودا دەستەی ڕێککەوتنیان (م، ی، ∅، ین، ن، ن) نەماوە و لەناوچوە و لە بری هەردو دەستەکە (ڕێککەوتن و خاوەنی)، بە زۆری دەستەی خاوەنی (م، ت، ی، مان، تان، یان) بەکاردێ. واتە، دەستەی خاوەنی لەگەڵ ڕابوردوی کاری تێنەپەڕ و تێپەڕ بەکاردێ: بۆ نمونە بەراوردی ئەم ڕستانە بکە، لەگەڵ زارەکانی تری ناوەڕاست:

شێوەزاری گەرمیانی	شێوەزارەکانی تری ناوەڕاست
چومان بۆ گەرمیان	چوین بۆ گەرمیان
ئەم شەو باش خەوتــتان ؟	ئەم شەو باش خەوتن ؟
کارەکەم بۆت کرد	کارەکەم بۆ کردی
نامەکەی بۆم نوسی	نامەکەی بۆ نوسیم

---

(٤) غازی فاتح وەیس، دەنگەکانی (ل) وە (ڕ،ر)لە ژێر تیشکی فۆنەتیك و فۆنۆلۆژی دا،گۆڤاری زانکۆ، بەرگی(٨)، ژمارە(٢)، سلێمانی،١٩٨٢،ل٩٦.

نهێنیەکەمان بۆتان پاراست — نهێنیەکەمان بۆ پاراستن
لێفەکەت پێماندا دا — لێفەکەت پێدا داین
پێیانم وت .... پێمیان وت — پێم وتن ...... پێیان وتم
دیاریەکانتان بۆیان نارد — دیاریەکانتان بۆ ناردن

هەرچەندە هەندێ نوسەران، ئەم دیاردەی نەمانی ڕاناوە لکاوەکانی ڕێک کەوتن لە کاتی ڕابوردودا بە (ڤایرۆسێکی واتا سازیانە) یان (ڤایرۆسێکی ڕستە سازیانە)[1] دادە نێن، بەڵام ئەمە دیاردەیەکی پەرەسەندن و گۆڕانی زمانە، بەرەو کورتبونەوە و ئاسانی دەربڕین.

لە لایەکی تر، ئەم دیاردەی نەمانی دەستە ڕاناوی ڕێککەوتن لە ڕابوردودا، زۆر بەی شێوەزاری گەرمیانی دەگرێتەوە، تەنیا گەڕەکی (ڕەحیماوە) و (ئازادی) نەبێ. ئەویش ڕەن گە پتر هۆی ئەوە بێ مێژوی دروستبونی ئەم دو گەڕەکە هێندەی گەڕەکەکانی تر کۆن نەبێ و دانیشتوانیان بە زۆری لە دەرەوەی کەرکوکەوە هاتبن. بۆ نمو نە: خەڵکی ڕەحیم اوە لە بنەڕەتدا پتر لە ناوچەی سالەیی و شوانەوە هاتون[2]، واتە، لە جادەوە تا دەم زێ تا ناوچەی شوان. خەڵکی ئازادیش پتر لە دەوروبەری چەمچەماڵ و هەندێ خێڵی وەك هەمەوەنی هاتبن[3].
بڕوانە نەخشەی ژمارە (٧) دەربارەی دابەشبونی خێڵەکانی گەرمیان:

---

(١) د.شێرکۆ بابان ، نەخشەی ڕۆنانی ڕێژەی کار ، هەولێر ، ١٩٩٩ ، ل٨٩ـ٩٤ .
(٢) وەك دێیەکانی ناوچەی سالەیی: حەسار، بیبانی، یارنجە، سەربیر، بیرەسپان، کارێزە،... دێیەکانی ناوچەی شوان: حاجی بێخان، شۆراو... و دێیەکانی لای وکاشە، قادر باغر...
(٣) وەك دێیەکانی چیمەن و هە نجیر و.....

جگە لەو هۆیانەی گۆڕان کە باس کران، گۆڕان پابەندە بە کاتی خایاندن و مانەوەی ئەو کۆمەڵە خەڵکە لەو ناوچەیە، (زمان لە ڕوی فەرهەنگەوە پەیوەندی بە باری مێژویی و کۆمەڵایەتی یەوە هەیە)[1] و ئەو هەمو گۆڕانکاریانەی بە سەر شێوەزاری گەرمیانیدا هاتون و بە سەر شێوەزارەکانی تردا نەهاتون، بەڵگەی زانستی و ژیربێژی ئەوەن، کە ئەو شێوەزارە لە سەردەمێکی زۆر کۆنەوە لەم ناوچەیە نیشتەجێ بوە و تیایدا ماوەتەوە. واتە، ئەو ناوچەیە، نیشتمانی دێرین و ڕەسەنی خۆیەتی. بەتایبەتیش گۆڕانکاریەکان، شێوەزارەکەیان بە شێوەیەکی زانستیانە و ڕێك و پێك بەرەو کورتبونەوە و ئاسانی دەربڕین بردوە و ڕەسەنایەتی خۆی لەدەستنەداوە، (پێشکەوتنی گرنگی سروشتیی مێژویی زمان بریتی یە لە درێژایی ماوەی پاراستنی بناغەی زمان، ڕێك بە دوا یەکتردا هاتنی هەل و مەرجی مێژویی کۆن و نوێ لە دروست بونی زمانانی خزمدا. چون یەکی ڕەگی وشە، مۆرفیێم و یاساى فۆنەتیکی نێوان زمانانی خزم لە هەل و مەرجی ئەمرۆیاندا)[2].

ئەگەر سەرنج بدەینە زمانی ئەو عەرەبانەی ئێستا لەو ناوچەیەدا دەژین، بە هیچ شێوەیەك شێوەزارێکی تایبەتی خۆیان نیە و شارەزایەکی شێوەزارەکانی عەرەبی دەتوانێ،

(١) وریا عمر ئەمین، بنج و سیما و یاساکانی گوێزانەوە، گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ، ژمارە (١٢١)، بەغدا، ١٩٨٩، ل٧٢
(٢) ڤ.ی.کۆدۆخۆڤ و ئا.ئا.ڕیفۆرماتسکی ، سەرەتاییکی زمانناسی ، وەرگێڕانی میدیا ، سلێمانی ، ١٩٩٨ ، ل ١٧٨ .

هەر خێزانێك جیا بكاتەوە، كە ئا یا لە چ پارێزگایە كەوە هاتوە، (مو سڵ، تكر یت، بەغدا، ...). ئەمەش بەڵگەیەكی زانستی زەق و ئاشكرایە كە ئەم عەرەبانە تازە و لەم چەند ساڵانەی دواییدا هاتونەتە ئەو ناوچەیە و نیشتەجێ كراون[1].

﴿ئە نجامەكان﴾

١- زمانی كوردیش وەك هەر زمانێكی تر، لە هەر سات و شوێنێكدا بوبێ، بەردەوام لە گۆڕاندا بوە و پەرەیسەندوە.

٢- گۆڕانی زمانی كوردیش وەك سەرجەم زمانەكانی تر، ڕوەو ئاسانی دەربڕین و كورتبو نەوە چوە.

٣- كورتبونەوەی زمانی كوردی بە زۆری لە چوار ڕێگەوە بوە: كر تانی دە نگ و و شەكان و لێكدانی دەنگ و وشەكان.

٤ - ڕادەی كورتبونەوەی زمان لە هەر زار و شێوەزارێكدا، لەسەر ڕادەی ئاستی شار ستانیەتی وەستاوە. ڕادەی شارستانیەتیش پتر پابەندی تێكەڵبونی ئەو ناوچەیەیە لەگەڵ دەوروبەری. تێكەڵیش پابەندی ڕادەی كاریگەریی هۆیەكانی دەرەوەیە، كە بریتین لە هۆی: جوگرافی، ڕامیاری و دەرونی.

٥ - جگە لە هۆیە دەرەكیەكان، هۆیە ناوەكیەكانیش ڕۆڵی كاریگەر دەبینن، لە كورتبونەوەی زمان، هۆیە دەرەكیەكانیش بریتین لە: سنورداری كات بەگشتی و سنورداری توانای مرۆڤ بۆ قسەكردن و بیستن (تێگەیشتن). بە تێپەڕبونی كاتیش پێویستیی قسەكردن زۆر دەبێ و لە ئە نجامدا، زمان بە ناچاری كورتدەبێتەوە. هۆیە ناوەكیەكانیش لە هەمو زار و زمانێ كدا نەگۆڕن.

٦ - لە ئە نجامی جیاوازیی ڕادەی كارتێكردنی هۆیە دەرەكیەكانی گۆڕان، ڕێژەی كورتبونەوە لە زاری ڕۆژهەڵات كەمترە و لە باكور زۆرترە، ئینجا ناوەڕاست و دوایش خوارو لە هەمویان زۆرترە.

---

(١) تا ئێستا لە كەركوك، بە هەندێ لەو خێزانە عەرەبانە دەڵێن (١٠ هەزاری). چونكە حكومەتی بەعس پێش ڕا پەڕین، هەر خێزانێكی عەرەب بهاتایەتە كەركووك دە هەزار دینار و پارچە زەویەك و پێشینەی (سلفە) خانوی پێ دەدا و چەند گەڕەكێكیان دروستكرد، وەك گەڕەكەكانی (مثنى ، عسكري ، قادسية الأولى والثانية ، دوميس ، ضباط ، خضراء ، عروبة ، تسعين ، بعث و......) و تا ئێستاش بەردەوامە، جگە لە دروستكردنی چەندین گوند و ئاوایی تر كە ناوەكانیان لە ژمار دەرەچێ.

٧ - ئەگەرچی شێوەزاری گەرمیانی، یەکێکە لە شێوەزارەکانی زاری ناوەڕاست، بەڵام لە هەمو شێوەزارەکانی تری زمانی کوردی پتر گۆڕانی بە سەردا هاتوە، ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ زۆرتری ڕادەی لەباری هۆیە دەرەکیەکانی گۆڕانی زمان.

٨ - ڕێژەی زۆری گۆڕانی شێوەزاری گەرمیانی، بە بەراوردکردن لە گەڵ ڕ ێژەی گۆڕانی زار و شێوەزارەکانی تر، بەڵگەی زانستی و زمانەوانی و ژیربێژیە کە کورد لە دێرزەما نەوە لە پارێزگای کەرکوك و ناوچەکە وەکو هەمو ناوچەکانی تر نیشتەجێ بوە و ز ێدی بِ نەڕەتی و ڕەسەنیی خۆیانە.

٩ - نەبونی شێوەزارێکی ناوچەیی زمانی عەرەبی لَی ئەو عەرەبانەی ئێستا لەو ناو چەیە دادەنیشن و هەرخێزانەی بە شێوەزاری ناوچەیی ئەو پارێزگایانەی لێیەوە هاتون (مو سڵ، بەغدا......) قسە دەکەن، بەڵگەیەکی زانستی و زمانەوانی و ژیربێژیە بۆ ئەوەی کە ئەم عەرەبانە لەم زوانە هێنراونەتە ئەو ناوچەیە.

﴿سەرچاوەکان﴾

١ـ بە زمانی کوردی:

١ـ ئیسماعیل تاها شاهین، ڕەوشا هەر زمانەکی سڤکی یە، گۆ ڤاری ڕۆ شنبیری نوێ، ژمارە(١٠٦)، بەغدا، ١٩٨٥.

٢ـ برهان قانع، فەرهەنگی نوێ، بەغدا، ١٩٨٥

٣ـ تارا عەبدوللا سەعید، هەندێك لایەنی ڕێزمانی زاری فەیلی، نامەی دکتۆرا، زانکۆی سەلحەددین، ١٩٩٨

٤ـ د. جمال رشید أحمد، لێ کۆڵینەوە یەکی زما نەوانی دەر بارەی م ێژوی وڵا تی کوردەواری، بەغدا، ١٩٩٨، ل ٥٩

٥ـ زبیر بلال اسماعیل، مێژوی زمانی کوردی، وەرگێڕانی یوسف رؤوف علی، بەغدا، ١٩٨٤

٦ـ د.شێرکۆ بابان، نەخشەی ڕۆنانی ڕێژەی کار، هەولێر، ١٩٩٩

٧ـ عەبدوللا حوسێن ڕەسول، مۆرفیمە ڕێزمانیەکانی کار، نامەی دکتۆرا، بەشی کوردی، کۆلێجی پەروەردە، زانکۆی بەغدا، ١٩٩٥.

٨ـ عە بدوللا حو سێن ڕەسول، پێنا سەی ڕ ستەی سادە، گۆ ڤارا زانکۆ یا دهۆك، پەربەندا(٢)، هژمار(٦)، دهۆك، ١٩٩٩.

٩- عەبدولوەهاب خالد موسا، ڕێزمانی بون و هەبون لە کورد ـیدا، نا ـمەی ماج ـستێر، بەشی کوردی، کۆلێجی ئاداب، زانکۆی سەڵحەددین، ٢٠٠٠.

١٠- غازی فاتح وەیس، دەنگەکانی (ل،ڵ)وە(ڕ،ر)لە ژێر تیشکی فۆنەتیك و فۆنۆلۆژی دا، گۆڤاری زانکۆ، بەرگی(٨)، ژمارە(٢)، سلێمانی، ١٩٨٢.

١١- فەرەیدون عەبدول محەمەد، چەند لا ـیەنێکی ڕستە ـسازی زاری هەورامی، نا ـمەی دکتۆرا، بەشی کوردی، کۆلێجی ئاداب، زانکۆی سەڵحەددین، ١٩٩٨

١٢- فوئاد تاهیر سادق، هۆشیاریی زمانەوانی، سلێمانی، ١٩٩٩

١٣- فوئاد حە ـمە خور ـشید،زمانی ـکوردی دابە ـشبونی جوگراف ـیایی دیالێک ـتەکانی، وەرگێڕانی حەمەکەریمی هەورامی،بەغدا،١٩٨٥

١٤- ڤ.ڤ.ڤینوگرادوۆڤ،مەسەلەکانی زمانی ئەدەبی و یاسای دروستبونی و گەشەسەندنی، وەرگێڕانی دوکتور:عیزەدین مستەفا ڕەسوڵ، ،بەغدا،١٩٩١

١٥- ڤ.ی.کۆدۆخۆڤ و ئا.ئا.ڕیفۆرماتسکی، سەرەتاییکی زماننا ـسی، وەرگێڕا ـنی م ـیدیا، سلێمانی، ١٩٩٨.

١٦- د.کامیل حەسەن بەسیر.د.کوردستان موکریانی.سادق بهائەددین ئامێدی.حەمەئەمین هەورامی. کتێبی پرۆگرامی زارە ـکوردی ـیەکان. پۆلی یەکەم،بە ـشیکوردی،کۆلێجی ئاداب،زانکۆی سەڵحەددین،١٩٨٧

١٧- کمال فوئاد، زاراوەکانی زمانی کوردی و زمانی ئەدەبی و نوسینیان،گۆڤاری زانیاری، ژمارە(٤)، بەغدا،١٩٧١

١٨- پرۆفیسۆر ك.ك.کوردۆییێف، ڕێزمانی کوردی، وەرگێڕانی دکتۆر کوردستان موکریانی، هەولێر، ١٩٨٤

١٩- محمد معروف فتاح، زمانەوانی، زانکۆی سەڵحەدین، ١٩٩٠

٢٠- محەمەد ئەمین هەورامانی، تەماشاکردنێکی سەرپێیی زاری سۆرانی و زاری هەورامی، گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد، بەشی دوهەمی بەرگی دوهەم، بەغدا، ١٩٧٤

٢١- محەمەد ئەمین هەورامانی، کوردواتەنی، گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ، ژمارە ٦٤، بەغدا، ١٩٧٧.

٢٢- مەسعود محەمەد، بەرەو ڕاستە شەقامی ئاخاوتنی کوردی، بەغدا، ١٩٧٨.

٢٣- مسعود محمد، ورد بونەوە لە چەند باسێکی ڕێزمانی کوردی، بەغدا، ١٩٧٤.

٢٤- مهاباد کامل عبدالله، کار لە کرما نجی ی خوارو هەورامی دا، نا ـمەی ماج ـستێر،

بەشی کوردی، کۆلێجی ئاداب، زانکۆی سەڵحەددین، ١٩٩٦.
٢٥ـ د.نەسرین فەخری، پەرەسەندنی واتای وشە و دەوری لە دەوڵەمەندکردنی زما ـندا، گۆڤاری کۆلێجی پەروەردە، زانکۆی بەغدا، ژمارە ـ ٢ ـ، ١٩٧٨-١٩٧٩.
٢٦ وریا عمر ئەمین،بنج و سیما و یاساکانی گوێزانەوە،گۆڤاری ڕۆ شنبیری نوێ،ژ ـمارە ـ (١٢١)،بەغدا، ١٩٨٩.
٢٧ـ د.وریا عمر امین، چەن وشە لە زمانا هە ـیە ؟، ڕۆژنا ـمەی الـ عراق، چوار شەممە، ١٩٨٤/٣/١٤.
٢٨ـ دکتۆر وریا عمر امین، خزمایەتی لە زمانا...، ڕۆشنبیری نوێ، ژمارە ٩٤ی تەمموزی ١٩٨٢.
٢٩ـ د.وریا عمر أمین، ڕێزمانی ڕاناو لە کرما نجی ژوورودا، گۆڤاری کۆڕی زانیاری ع ـێراق ((دەستەی کورد))، بەرگی ٢١ـ٢٢، بەغدا، ١٩٩٠
٣٠ـ دکتۆر وریا عمر أمین،ڕێکەوتن ـلە زما ـندا،گۆڤاری ڕۆ شنبیری ـنوێ، ژ ـمارە(٩١)، بەغدا، ١٩٨٢.
٣١ـ دکتۆر وریا عمر امین، زانستی زمان چی یە؟، ڤۆڤاری ڕۆشنبیری ـنوێ، ژ ـمارە (٨٨)، بەغدا، ١٩٨١.

٢ـ بە زمانی عەرەبی:

٣٢ـ دكتور ابراهيم أنيس، دلالة الالفاظ، القاهرة، ١٩٧٦
٣٣ـ احمد خورشيد النورةضي، مفاهيم في الفلسفة والاجتماع، بغداد، ١٩٩٠
٣٤ـ الدكتور حاتم صالح الضامن، علم اللغة، بغداد، ١٩٨٩
٣٥ـ حسن عون،دراسات في اللغة والنحو العربي،معهد البحوث والدراسات العربية، ١٩٦٩
٣٦ـ الدكتور حسين نصار، دراسات لغوية، قاهرة، ١٩٨١
٣٧ـ الدكتور رشيد العبيدي، أبحاث و نصوص في فقه اللغة العربية، بغداد، ١٩٨٨
٣٨ـ د. رمضان عبدالتواب، المدخل الى علم اللغة، القاهرة، ١٩٨٢
٣٩ـ ر.هـ.روبنز،موجز تاريخ علم اللغة (في الغرب)،ترجمة د.أحمد عوض، مجـلة عالم المعرفة،عدد ٢٢٧،كويت،١٩٩٧
٤٠ـ بروفسور.روي.سي.هجمان،اللغة والحياة والطبيعة البشرية،ترجمة دكتور داود حامي أحمد السيد،الكويت،١٩٨٩
٤١ـ ستيفن أولمان، دور الكلمة في اللغة، ترجمة دكتور كمال محمد بشير، مكتبة الشباب،

١٩٧٣
٤٢- دكتور عبدالصبور شاهين، في علم اللغة العام، بيروت، ١٩٨٠
٤٣- الدكتور عبدالكريم الاشتر، النثر المهجري، معهد الدراسات العربية العالية، ١٩٦١
٤٤- الدكتور علي عبدالواحد الوافي، فقه اللغة، القاهرة، ١٩٧٢
٤٥- فردينان دي سوسور، علم اللغة العام، ترجمة الدكتور يوئيل يوسف عزيز، مو صل، ١٩٨٨
٤٦- فندريس، اللغة، ترجمة عبدالحميد الدواخلي و د. محمد القصاص، القاهرة، ١٩٥٠
٤٧- فوآد حمه خورشيد، اللغة الكردية التوزيع الجغرافي للهجاتها، بغداد، ١٩٨٣
٤٨- فؤاد حمه خورشيد،لرستان الاقليم الجـ نوبي ـمن كرد ستان ا ـيران، مجـلة(رۆژی كوردستان) العدد(٦٦)،بغداد،١٩٨٤
٤٩- محمد الطالبي، التأريخ ومشاكل اليوم والغد، مجلة عالم الفكر، المجلد ا لخامس، العدد الاول، كويت، ١٩٧٤
٥٠- دكتور محمود فهمي حجازي، علم اللغة العربية، الكويت، ١٩٧٣
٥١- د.نبيل علي، نحو نظرة أشمل للغة،العدد السابع والثامن ع شر ـمن سا ـسلة كـ ـتاب قضايا فكرية،القاهرة،مايو١٩٧٧
٥٢- الدكتور نعمة رحيم العزاوي،النقد اللغوي ـبين التـ حرر والجمود، مجـلة المو سوعة الصغيرة (١٤١)،بغداد،١٩٨٤

٣- به زمانی ئینگلیزی

٥٣- C.J. Edmonds. Kurs, turks and Arabes. London. ١٩٥٧
٥٤- HENRY CECIL WYLD , THE GROWTH OF ENGLISH , LONDON , ١٩٤٢
٥٥- J. Lyons , New Horizons In Linguistics , Penguin , ١٩٧٠
٥٦- JOHN LYONS , Language and Linguistics , New York , ١٩٨٥.
٥٧- Leonard Bloomfild , LANGUAGE , LONDON , ١٩٦٩
٥٨- M.M.Van Bruinessen , Agha, Shikh & State , ١٩٦٨
٥٩- Noel,E.M.,Diary of Major E.M. Noel on special duty in Kurdistan from June.١٤th toSeptember ٢١st ١٩١٩,Basrah , ١٩١٩

٤- به زمانی فارسی:

٦٠ـ دكتر برويز ناتل خانلرى، تأريخ زبان فارسى، جلد أول، انتـ شارات بنـ ياد فرهـ نك ايران، ١٣٤٩ايرانى

﴿ملخص البحث﴾

ان اللغة الكوردية – مثل جميع اللغات البشرية – في تغير مستمر، وسبب هذا ا لتغير يعود الى مدى التطور الحـ ضاري، و ازد ياد الافـ كار والمـ فاهيم وبالـ تالي ازد ياد الالـ فاظ وامفردات، وفي الوقت نفسه يبقى الوقت وطاقته للتحدث والفهم محددين، لذا فان اللـ غات البشرية تسير نحوالاختزال (التلخيص). و تختلف التغيرات التي تطرأ على اللغات بحـ سب مقاومة الاسباب الخارجية لوصول المستوى الحضاري الى المناطق المختلفة. وتتلخص الا سباب الخارجية المهمة الى في العوامل (الجغرافية، السياسية والنفسية). بيد أن الاسباب الذاتية ـ كما أشرنا ـ هي محددية الوقت وطاقته للتحدث والفهم.

و بصورة عامة يكون اختزال اللغة باحدى الطرائق: اختزال الكلمات أو الاصوات و دمج الكلمات أو الاصوات.

ولبيان هذه الظواهر اللغوية والعوامل المتحكمة فيها والاسباب المؤثرة فيـ ها ينقـ سم البحث على خمسة محاور، و قد حاول الباحث في جميعها الوصول الى أن التغيرات التي حدثت في اللهجة الكرميانية الكوردية هي بمثابة الوثائق العلمية واللغوية التي تؤ كد أن الـ كورد كانت تقطن هذه المنطقة منذ عصور غابرة، وان هذه المنطقة مثل بقية مناطق كوردستان هي جزء من كوردستان.

و يجد القاريء الكريم في ختام البحث أهم النتائج التي توصل اليها البحث مع ثـ بت المصادر وخلاصة البحث باللغة الانكليزية.

(Summary)

Kurdish like any other language undergoes a constant chang. The change of any language is due to the development of civilization, the increase of ideas and words. The time and man's ability to speak and hear are stricted and unchangeable. So the languages always tend toword shortning. These changes that come from external obstacles differ according to the speed and the maturuty of civilization in certain areas. The most active external factors are: (geographical, political and

psychological ones), while internal factors are the limitation of (time and ability) to speak and hear.

Shortening in language is fulfilled through one of the following methods: (elision of words or sounds and combining words or sounds).

The study is divided into five parts through which the researcher tries to prove that the great changes of Gorani dialect concider as linguistic and scientific evidences that Kurds have settled down in this region from ancient times and that the Garmiyan region like any other Kurdish region is part of Kurdistan.

In the end, the conclusions, the list of references, and Arabic summary have been set down.